

**SOCIJALNE STUDIJE
SOCIAL STUDIES**

2024.

Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se/indeksirani su
u Central Eastern European Online Library (CEEOL).

SOCIJALNE STUDIJE / SOCIAL STUDIES

10.58527/issn.2637-2908.7

UDK 3

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Skenderija 72, 71000 Sarajevo

Za izdavača / On behalf on the publisher

Sead Turčalo

Glavna urednica / Editor-in-chief

Belma Buljubašić

Tehnički urednik / Technical Editor

Jasmin Hasanović

Redakcija / Editorial Board:

Mitja Velikonja, University of Ljubljana, Slovenia
Gazela Pudar Draško, University of Belgrade, Serbia
Hajrudin Hromadžić, University of Rijeka, Croatia
Ivica Mladenović, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, France
Edina Harbinja, Aston University, United Kingdom
Maple Rasza, Colby College, USA
Manuel Loff, University of Porto, Portugal
Diana Margarit, Alexandru Ioan Cuza University, Romania
Marco Moroni, La Sapienza University, Italy
Thomas Mandl, University of Hildesheim, Germany
Dijana Jelača, Brooklyn College - CUNY, USA
Mario Hibert, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Nedreta Šerić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Šaćir Filandra, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Sarina Bakić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Savjetodavni odbor / Advisory Board:

Srećko Horvat, DIEM25, Croatia
Ankica Čakardić, University of Zagreb, Croatia
Martin Previšić, University of Zagreb, Croatia
Katarina Peović, University of Rijeka, Croatia
Milan Radanović, Independent researcher, Croatia
Igor Štiks, Singidunum University/University of Ljubljana, Serbia/Slovenia
Milica Kulić, University of Belgrade, Serbia
Cirila Toplak, University of Ljubljana, Slovenia
Igor Vobič, University of Ljubljana, Slovenia
Julie M. Watkins, Council on Social Work Education (CSWE), USA
Bojana Videkanić, University of Waterloo, Canada
Ondrej Zila, Charles University, Czech Republic
Magdalena Rekšć, University of Łódź, Poland
Vasileios Karagiannopoulos, University of Portsmouth, United Kingdom

Sekretarka redakcije / Secretary of the Editorial Board

Nina Babić

Lektorica / BCS language editor

Zenaida Karavdić

Lektorica za engleski jezik / English language editor

Sabina Bečić Isić

Naslovnica / Cover DTP

Ajla Salkić Armin Numanović

Štampa / Printed by

ŠTAMPARIJA FOJNICA D.D.

Tiraž / Circulation

100 primjeraka / 100 copies

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License – Imenovanje-Nekomercijalno-Dijeli pod istim uslovima CC BY-NC-SA

Ova licenca dopušta drugima da remiksiraju, mijenjaju, prerađuju i distribuiraju ovo djelo u nekomercijalne svrhe i pod istom licencom pod kojom je bio izvornik, uz obavezu navođenja autora

ISSN 2637-2061 (print)
ISSN 2637-2908 (online)

SOCIJALNE STUDIJE

SOCIAL STUDIES

Godina **VII** Broj **7** 2024.
Volume Number

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

01

02

03

04

05

06

Prikazi

Sadržaj

**Denis Berberović, Mediha Arnaut Smajlović,
Hako Šahman** **7**

Uloga moralnog isključivanja u zelenom kupovnom ponašanju

Katarina Peović **35**

Informacionalizam – stvaranje monopola negiranjem distributivne pravde

Kristina Pejković, Milica Lazić **55**

Violence in the Western Balkans

Milena Škobo **81**

Media Representation of Religious Content: Implications for Shaping Public Opinion on Religious Identity in the Western Balkans

Maida Dedić **111**

Socijalni rad kroz prizmu javnosti u Kantonu Sarajevo

Karolina Tadić-Lesko **133**

Perspektive preventivnih programa u sustavu socijalne skrbi Federacije Bosne i Hercegovine

Franjo Šarčević **151**

Potruga za matematičkim modelima idealne buržoaske demokracije

Uputstvo za autore

ULOGA MORALNOG ISKLJUČIVANJA U ZELENUM KUPOVNOM PONAŠANJU

Denis Berberović

Vanredni profesor, Univerzitet u Sarajevu – Ekonomski fakultet, Bosna i Hercegovina

Mediha Arnaut Smajlović, MA

Asistentica, Univerzitet u Sarajevu – Ekonomski fakultet, Bosna i Hercegovina

Hako Šahman, MA

Univerzitet u Sarajevu – Ekonomski fakultet, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Individualnu potrošnju je oduvijek karakterizirala moralna odgovornost, određeni društveno utemeljen oblik poželjnog ponašanja, iako je takav oblik ponašanja kroz vrijeme bio prisutan u društvu u različitim formama i intenzitetima. U današnje vrijeme društveno poželjno kupovno ponašanje je povezano sa rastućim problemom zagađenja okoliša koji je iznjedrio novi oblik kupovnog ponašanja, poznat kao “zelena kupovina”. Ipak, taj novi oblik ponašanja nije široko rasprostranjen iako je pitanje zaštite okoliša jedno od gorućih društvenih pitanja. Potrošači, iako svjesni potrebe za zelenom kupovinom, takvu ipak ne prihvataju intenzitetom koji bi bio poželjan. U cilju dubljeg razumijevanja ovog fenomena, kao temelj za ovaj rad koristi se Teorija moralnog isključivanja (TMI), koja ukazuje na proces kroz koji individualni potrošači sebe moralno pravdaju zbog kupovine koja nanosi štetu zaštiti okoliša. Moralno isključivanje je proces kojim pojedinac/ka uvjerava sebe da se etički standardi ne primjenjuju na njega ili nju u određenoj situaciji ili kontekstu. Stoga su različiti načini na koji se potrošači uključuju ili isključuju iz zelene kupovine, kao i njihova percipirana i stvarna motivacija, tema ovog rada. Provedeno je kvalitativno istraživanje bazirano na polustrukturiranim dubinskim intervjuima koje je imalo za cilj da identificira i objasni razloge moralne neangažovanosti potrošača u zelenoj kupovini. Identificirane su moralne, emocionalne, ali i bihevioralne barijere zelene kupovine.

Ključne riječi: moralno isključivanje, zeleni marketing, kupovno ponašanje

UVOD

Osnovu moderne ekonomske misli predstavlja pretpostavka da preduzeća maksimiziraju svoju ekonomsku dobit radeći na postizanju svojih sebičnih materijalnih interesa i privatnih ekonomskih poticaja. Savremeni trgovci koriste rastuću ekološku zabrinutost kao alat za stvaranje moralnih dilema vezanih za okoliš kod potrošača diljem svijeta kako bi u većoj mjeri kupovali zelene proizvode i usluge. U akademskom smislu, ekološka etika pokriva široku lepezu područja, od kojih su neka: teorijski koncepti koji uokviruju veze između prirode i ljudi te opća pitanja koja izazivaju sve veću zabrinutost kao što su krčenje šuma i klimatske promjene. Stoga, iz perspektive ekološke etike, Brennan i Lo (2016) predlažu dva ključna koncepta: pojam potreba i obaveza davanja prioriteta potrebama onih koji žive u siromaštvu, te ideju da postoje ograničenja sposobnosti okoliša da zadovolji buduće i sadašnje potrebe uzevši u obzir stanje tehnologije i društvene organizacije. Zelenka (1999) navodi da se politika zaštite okoliša mora temeljiti na ekološko-etičkim načelima te da također mora biti dio poslovne kulture.

Pitanje zaštite okoliša utječe na sve ljudske aktivnosti, posebno na ekonomiju i marketing. Kako u posljednjim decenijama dolazi do veće zabrinutosti za prirodu i okoliš, preduzeća počinju mijenjati svoje ponašanje u pokušaju da odgovore na rastući nivo zabrinutosti društva (Polonsky, 1994). Budući da se svrha marketinga – postizanje zadovoljstva potrošača na profitabilan način – ostvaruje kroz isporučivanje superiorne vrijednosti, zadržavanje postojećih potrošača isporučivanjem očekivane (ili veće) vrijednosti vodi ka njihovom zadovoljstvu. Kako bi se to postiglo, kroz istraživanja kompanije ulažu napore da razumiju kupce, kreiraju vrijednost i izgrade jake veze sa njima (Kotler i Armstrong, 2016). No, to nije moguće ukoliko se ignorišu savremeni trendovi koji oblikuju ponašanje potrošača. A jedan od dominantnih trendova savremenog društva je sve veća potreba za zaštitom okoliša, koji je u proteklim decenijama pretrpio ozbiljne negativne uticaje usljed eksplozivnog ekonomskog razvoja.

Ova empirijska studija stoga pruža uvid i razumijevanje ponašanja potrošača u kontekstu zaštite okoliša, sa namjerom da se ponude nova saznanja u cilju omogućavanja prilagođenog odgovora kompanija na proces isporučivanja vrijednosti savremenim potrošačima.

Zeleni marketing

Ring et al. (2012) sugerišu da je globalno zagrijavanje djelimično i posljedica povećanja ljudske potrošnje i povezane proizvodnje u potrazi za zadovoljenjem ljudskih želja. Sa rastom globalne populacije povećava se i nivo potrošnje. Besmisleno je očekivati da će potrošači spontano uočiti da upravo njihova potrošnja pridonosi svjetskim ekološkim problemima (Sheth i Shethia, 2011). Sa druge strane, Young et al. (2009) predlažu da će potrošači sa dostupnošću “zelenih proizvoda” mijenjati svoje kupovne odluke. Shodno tome, veliki stepen odgovornosti prelazi i na preduzeća. Chen (2011) predlaže proaktivnu organizaciju preduzeća i njihovu implementaciju u procesu kreiranja i postizanja ekonomije koja štiti okoliš. Spomenuta ekonomija koja je u službi zaštite okoliša može doprinijeti i poboljšanju poslovanja same kompanije, kao npr. poboljšanju organizacionih procesa, nižim troškovima, povećanju profitabilnosti kao i reputacije kompanije (Griskevicius i Tybur, 2010).

Thogersen (2004) zagovara etičku, ekonomsku i društvenu odgovornost kompanija za pružanje ekološki prihvatljivih “zelenih” alternativa. Zeleni marketing, kao ekstenzija ove odgovornosti, predstavlja: “holistički proces upravljanja odgovaran za prepoznavanje, predviđanje i zadovoljenje potreba potrošača i društva, na profitabilan i ekološki održiv način” (Peattie, 2001). Upravo zeleni potrošači su ključni za rastući koncept zelenog marketinga iz više razloga. Nekada su zeleni potrošači predstavljali malu tržišnu nišu koja cijeni “zelene attribute” kod proizvoda i želi zelene proizvode (Diamantopoulos et al., 2003). Prema Ballet et al. (2014), pitanja zaštite okoliša pripadaju puno široj skupini odgovornih potrošača, jer zeleni potrošači često ne kupuju samo ekološke proizvode, što znatno otežava dalja istraživanja i mjerenja. Uočeno je da postoji nedosljednost i velika razlika između zelenih stavova i stvarnog kupovnog ponašanja (Boulstridge i Carrigan, 2000). Presudni faktor u poticanju zelene potrošnje je da potrošači cijene ekološke attribute, jer su zeleni proizvodi najčešće skuplji u odnosu na regularne. Na primjer, hibridni automobili ili dugotrajne sijalice mogu cjenovno više koštati, ali vremenom zbog manje potrošnje goriva i energije prave značajne uštede za potrošače (Camilleri i Larrick, 2014). Potrebno je također naglasiti da postoji više potreba zelenih potrošača: potreba za informacijama, potreba za kontrolom, potreba da se napravi razlika i potreba za održavanjem trenutnog načina života (Peattie, 2001; Ottman, 1993).

Budući da je svijest potrošača o ekološki prihvatljivim proizvodima postala važna za budućnost ljudske održivosti, važnu ulogu u povećanju znanja i informisanosti ima označavanje proizvoda i oglasa (Handayani i Prayogo, 2017). Postojeće teorije, poput TRA – Teorija razumnog djelovanja (Fishbein i Ajzen, 1977) i TPB – Teorija planiranog ponašanja (Yadav i Pathak, 2016; Mathieson, 1991; Moser, 2015) ili VAB – Vrijednost-stav ponašanje (Schwarz, 1977) posvećuju veliku pažnju utjecajima kao što su: percipirana kontrola ponašanja, vrijednosti, moralne norme, stavovi i drugi faktori koji utječu na kupovne namjere potrošača u pogledu zelenih proizvoda. Sklonost prema kupovini zelenih proizvoda zavisi i od dobi potrošača, što potvrđuje istraživanje namjere kupovine električnih vozila, gdje osobe od 35 do 49 godina imaju najveću kupovnu namjeru, dok ta namjera kod osoba mlađih od 19 godina nije značajna (Habich-Sobiegalla et al., 2017). Istraživanje u Singapuru pokazalo je da su zeleni potrošači više društveno uključeni, otvorenog uma i kosmopoliti u odnosu na nezeleni potrošače (Shamdasani et al., 1993). Iako zeleni proizvodi imaju relativno višu cijenu, i dalje zauzimaju značajan udio na tržištu zbog potrošača današnjice koji pridaju više pažnje zaštiti okoliša te su i spremni platiti višu cijenu za tu svrhu (Koklic et al., 2019; Mobrezi i Khoshtinat, 2016). Potrošači današnjice suočeni su sa velikim moralnim izazovom: zadovoljavanjem ličnih potreba kroz potrošnju i zadovoljavanjem globalnih potreba poput očuvanja okoliša. Rahim et al. (2016) definišu namjeru zelene kupovine kao vjerovatnost da će neko odabrati ekološki prihvatljiv proizvod, a ne tradicionalni sličan tome. Rezultati empirijskih istraživanja su pokazali da moralna inteligencija i njene relevantne dimenzije pozitivno utječu na potrošnju. Moralne dimenzije poput integriteta, odgovornosti i suosjećanja su od izuzetnog značaja (Bozaci, 2014). No, budući da je zelena potrošnja danas vrlo poželjno društveno ponašanje, to je ujedno i jedan od razloga rastućih moralnih dilema koje okružuju takvo kupovno ponašanje.

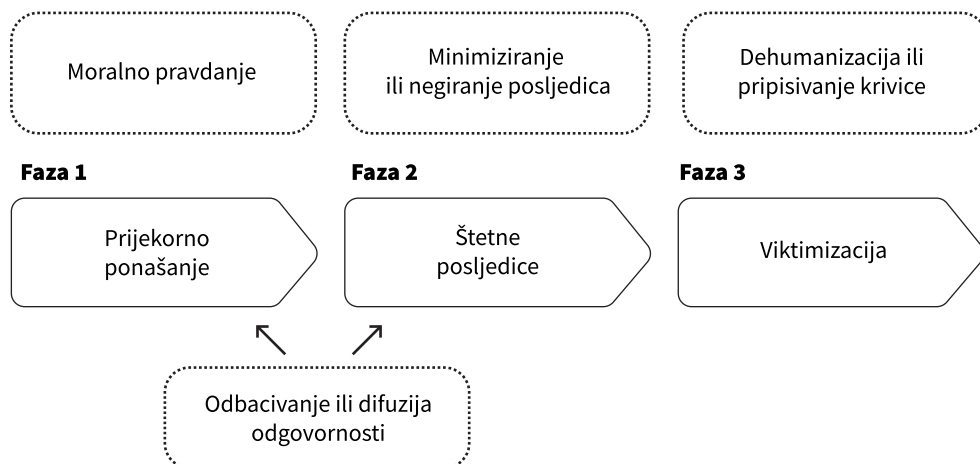
Etika u ekonomiji i etička potrošnja

Etika se može posmatrati kao skup svih moralnih načela prema kojima se ljudi ponašaju lično, društveno i profesionalno. Kumar i Baker (2020) spominju važnost odgovornog donošenja odluka u preduzećima te da stoga postoje mnogi zakoni o tome kako bi se jednim preduzećem trebalo upravljati. Kulshreshtha (2005)

ističe da ekonomisti posvećuju nedovoljno pažnje etičkim dilemama pojedinaca i menadžera današnjice. Sa druge strane, Victoria (2018) navodi da su društveno odgovorne kompanije bolje pripremljene za osiguranje dugoročne održivosti poslovanja, te da je nužna uključenost cjelokupne organizacije u praksu društvene odgovornosti. Prema Gilliganovoj (1992) analizi postmodernog morala koji uglavnom karakterizira veliki broj nekompatibilnih etičkih ideala, pojedincu je skoro nemoguće živjeti po bilo kojem specifičnom etičkom receptu. Pojedinci su postali predmeti kontinuiranog niza moralnih dilema čije je rješenje samo stvar ličnog izbora. Gilligan se zalagao za etičko “ja” odbacujući te temeljne etike i zamjenjujući ih pred društvenom naglašenom odgovornošću za druge. Etični potrošači su već motivisani djelovati zbog brige za okoliš, dobrobit životinja i dalekog stranca uključenog u poštnu trgovinu.

Etička potrošnja se definiše kao potrošačko ponašanje uslovljeno etičkim kriterijima (Crane, 2000). To je koncept koji podrazumijeva brigu ne samo o pojedincima već o generalnoj dobrobiti cijelog društva (Harrison et al., 2005). Ova vrsta potrošnje obuhvata širok dijapazon radnji, od bojkota, preko dobrovoljnih pokreta za jednostavnost, do potrošnje temeljene na etičkim načelima te načina korištenja i načina odlaganja dobara (Gulyás, 2008). Zanimljivo je gledište Soper (2007), koja tvrdi da se etički ciljevi potrošnje današnjice ne mogu doživljavati kao altruistični, već kao samoživivi, te da predstavljaju moralne oblike samouživanja i samonagrađivanja. Pojedine kritike se temelje na pretpostavci da je uobičajena potrošnja nemoralna, te su usmjerene na ukazivanje na društvene, moralne i kulturološke imperativne koji određuju uobičajenu potrošnju (Trentmann, 2007; Pope, 2006; Barnett et al., 2005). Postoji razlika između etike potrošnje, koja se definiše kao direktna uključenost altruističkih briga za druge te drugih normativnih briga koje uključuju opće razlike između dobrog ili lošeg i ispravnog ili pogrešnog ponašanja samih društvenih aktera, a Miller (2001) to definiše kao “moral”. Jedan od najmanje shvaćenih aspekata etičkog potrošača jest razlika između broja ljudi koji konzumiraju etično te broja ljudi koji zapravo pokazuju da vjeruju u etičku potrošnju i zaista konzumiraju etično. Socijalni psiholozi su ponudili više teorija i razloga zašto potrošači nisu dosljedni u pitanju etike, iako su one uglavnom bile u vezi sa zelenim konzumerizmom. Jedna od prvih prepreka je cijena, te pretpostavka da su ekološka dobra uglavnom bila isključivo u dometu imućnih potrošača. Bedford (1999) također otkriva da je sloboda zelene kupovine složenija

od spomenute cjenovne barijere, pri čemu ekološki konzumerizam definiše kao pristupačan luksuz koji treba zadovoljiti nakon zadovoljavanja drugih uslova. Glavni faktor motivacije potrošača za zelenu potrošnju jest odnos znanja i etičkog konzumerizma. Istraživanje tržišta i akademski radovi koji se tiču etičkih potrošača pokazuju da se cijena, znanje, pogodnost, učinkovitost i želja trebaju posmatrati zajedno s ostalim vrijednostima i praksama potrošača kako bi se mogla razumjeti motivacija i nedosljednost potrošača (Bedford, 1999). U tom smislu se javlja i proces moralnog isključivanja prilikom zelenog kupovnog ponašanja, objašnjen kroz Teoriju moralnog isključivanja (MDT – *Moral Disengagement Theory*), a grafički prikazan na Slici 1 (Tillman et al., 2018).

Slika 1: Proces moralnog isključivanja prema Teoriji moralnog isključivanja (Tillman et al., 2018)

Proces moralnog isključivanja prolazi kroz tri glavne faze, u kojoj jedna postupno slijedi drugu. Prva faza je priekorno ponašanje, koje u ovom slučaju predstavlja pojedinačnu radnju koja pridonosi onečišćenju okoliša (npr. svakodnevna vožnja automobilom na posao). Druga faza su štetne posljedice, okarakterisane činjenicom da ljudi minimiziraju stvarne posljedice svojih postupaka, npr. tvrdnja: *količina plina koja zrači u okoliš iz jednog automobila ne može puno štetiti*. Treća faza je viktimizacija, gdje pojedinci krivicu za vlastito priekorno ponašanje pripisuju vanjskim silama (npr. okrivljavanje kapitalističke proizvodnje za zagađenje okoliša) – što se ujedno naziva i dehumanizacijom krivice.

Metodologija istraživanja

Imajući sve ovo u vidu, cilj ovog rada u cjelini je bio da objasni neke od uzroka i motiva zelene kupovine kroz prizmu morala i etike. Briga za okoliš u velikoj je mjeri etička i moralna, što čini moral ključnom komponentom procesa donošenja odluka potrošača. Jedna od moralnih dilema koja proizilazi iz ove zabrinutosti jest trebaju li se potrošači uključiti u kupovinu proizvoda na temelju svojih individualnih želja i potreba ili na temelju društvenih i ekoloških odgovornosti? Stoga je cilj ovog istraživanja bio da pruži empirijsku analizu uloge koju moralna isključenost ima u ekološkom kupovnom ponašanju. Provedeno je eksplorativno kvalitativno istraživanje sa sljedećim istraživačkim pitanjima:

1. Kakav je odnos između morala i zelene kupovine?
2. Kako moral kod potrošača stvara dilemu o ekološkom kupovnom ponašanju?
3. Koji moralni konstituenti sprečavaju potrošače da pređu s namjere kupovine na ponašanje zelene kupovine?

S obzirom na istraživačka pitanja i ciljeve, online intervjui su se pokazali kao najprikladniji za raspravu o unutarnjim dilemama poput moralnih. Imajući u vidu prirodu istraživanja za koju Saunders et al. (2016) predlažu polustrukturirane intervjuje, spomenuta metoda se pokazala adekvatnom za ovo istraživanje. U svrhu sagledavanja istraživanog fenomena u svim njegovim aspektima, uzorak je bio heterogen, odabran tehnikom uzorkovanja grudvom snijega. Ispitanici su birani na temelju demografskih karakteristika (dob, socioekonomski status, spol i sl.) kako bi se postigla određena raznolikost u odgovorima. Uzorak su činili ispitanici oba spola, starosti od 22 do 55 godina, te različitih nivoa obrazovanja (od srednje škole do završenog master studija).

U prvoj fazi istraživanja provedeni su polustrukturirani intervjui. Ispitanici su putem e-maila dobili upitnike, o kojima se kasnije razgovaralo u polustrukturiranim intervjuima. Intervjui su imali za cilj potaknuti ispitanike da izraze svoja moralna uvjerenja i primjene u stvarnom svijetu u vezi sa zelenim kupovnim ponašanjem. Prikupljeni odgovori ispitanika su kodirani (kodnim imenima i brojevima) kako bi se sistematično uredila kategorizacija. Svi kodovi sadrže kratke izjave iz odgovora ispitanika koji prikazuju značenje odgovora (Tabela 1). Primijenjena je tematska analiza.

U Tabeli 1 su predstavljene demografske karakteristike ispitanika.

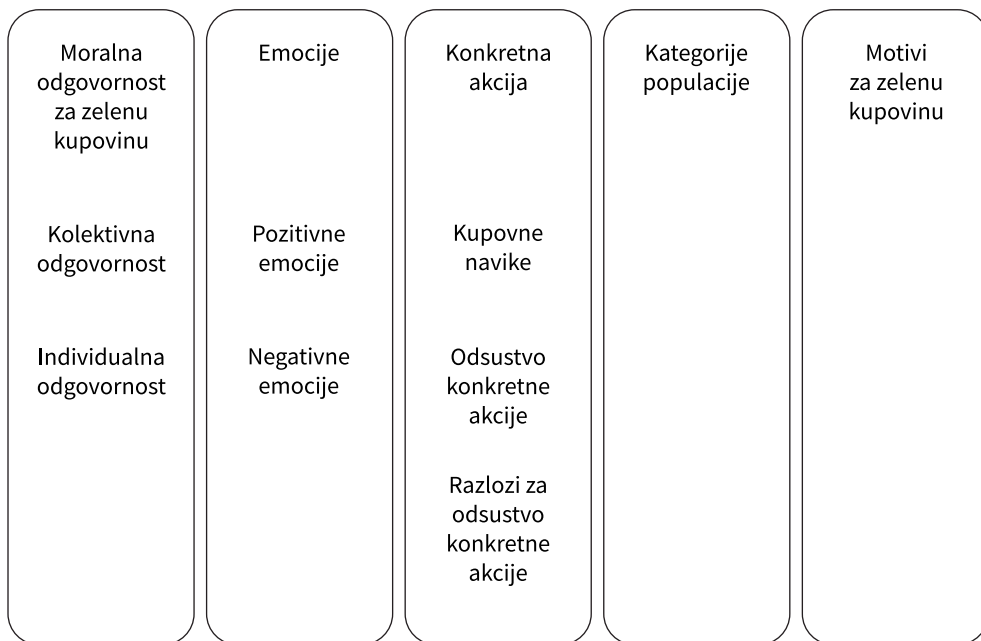
Tabela 1: Demografske karakteristike ispitanika

Kodno ime ispitanika	Spol	Starost	Društveno-ekonomski status	Obrazovanje
Ispitanik 1	Bez izjašnjenja	25	Niži srednji prihod	Završen I ciklus studija
Ispitanik 2	Žensko	22	Studentica	Studentica
Ispitanik 3	Žensko	28	Viši srednji prihod	Završen II ciklus studija
Ispitanik 4	Žensko	48	Niži srednji prihod	Završena srednja škola
Ispitanik 5	Muško	55	Viši srednji prihod	Završen II ciklus studija
Ispitanik 6	Žensko	52	Viši srednji prihod	Završen II ciklus studija
Ispitanik 7	Muško	39	Niži srednji prihod	Završena srednja škola
Ispitanik 8	Muško	40	Viši srednji prihod	Završen II ciklus studija
Ispitanik 9	Žensko	33	Niži srednji prihod	Završena srednja škola
Ispitanik 10	Muško	55	Niži srednji prihod	Završena srednja škola
Ispitanik 11	Žensko	30	Visok prihod	Završena srednja škola

Rezultati istraživanja su prezentirani u sljedećem dijelu rada.

Diskusija rezultata istraživanja

Analitička faza istraživanja se sastojala od pregleda i kategorizacije odgovora ispitanika u pet različitih kategorija koje su napravljene na temelju njihove važnosti za adekvatno odgovaranje na istraživačka pitanja. Analiza podataka rezultirala je sa 128 identificiranih kodova grupisanih u pet kategorija: 1) Moralna odgovornost za zelenu kupovinu; 2) Emocije; 3) Konkretna akcija; 4) Kategorije populacije; 5) Motivi za zelenu kupovinu.

Slika 2: Konceptualizacija rezultata istraživanja

Ova faza je obuhvatila i analizu kompletne kategorizacije deskriptivnom metodom. Na taj način su opisani rezultati istraživanja te je objašnjen značaj tih rezultata za istraživačka pitanja. Pojava moralne isključenosti kod zelenih potrošača bit će opisana kroz svaku kategoriju i njihove potkategorije. Diskusija rezultata istraživanja ponuđena je za svaku kategoriju nakon tabele.

Tabela 2: Kategorije i kodovi

KATEGORIJA	ISPITANICI	KODOVI
Moralna odgovornost zelene kupovine (Potkategorija 1: Kolektivna odgovornost)	Ispitanik 1	Mi smo dio okoline
	Ispitanik 2	Moramo se brinuti o očuvanju okoliša; Svi živimo na istoj planeti
	Ispitanik 3	Zemlja je naš dom
	Ispitanik 3	Svi su predani očuvanju okoliša

	Ispitanik 4	Očuvanje okoliša spada u ključne odgovornosti
	Ispitanik 5	Budućnost
	Ispitanik 6	Zelena kupovina motiviše zelenu proizvodnju
	Ispitanik 6	Postoji potreba za organizovanim i konkretnim djelovanjem; Moć radničke klase
	Ispitanik 8	Zelena kupovina kontroliše proizvodne procese
	Ispitanik 7	Očuvanje okoliša nije prioritet
	Ispitanik 10	Mislim da ima važnijih stvari; Osnivanje
	Ispitanik 10	Previše odgovornosti se stavlja na pojedince; Obični ljudi brinu o finansiranju sebe i svojih porodica; Krivi su proizvođači i poslovni ljudi; Mogu doprinijeti kao pojedinac, ali proizvođači imaju zadnju riječ
Moralna odgovornost zelene kupovine (Potkategorija 2: Individualna odgovornost)	Ispitanik 1	Odgovoran sam za očuvanje okoliša; Zajedno smo u ovome; Želim se pridružiti
	Ispitanik 1	Mogu poslužiti kao primjer drugima; Podržavam zelene proizvode
	Ispitanik 2	Promjene dolaze od pojedinaca; Treba podići svijest; Ljudi nisu dovoljno osviješteni
	Ispitanik 4	Zelena kupovina je važna za moral
	Ispitanik 4	Pojedinci mogu napraviti promjene
	Ispitanik 5	Individualne radnje imaju veliki utjecaj kada postanu kolektivna praksa
	Ispitanik 5	Individualne akcije stvaraju pozitivne kolektivne navike
	Ispitanik 8	Individualna i kolektivna odgovornost
	Ispitanik 8	Pojedinac stvara kolektiv
	Ispitanik 11	Smatram se građaninom Zemlje
	Ispitanik 6	Ne osjećam direktnu odgovornost, ali želim promijeniti stvari
	Ispitanik 9	Pojedinci mogu malo pridonijeti
	Ispitanik 10	Okoliš zagađujem samo svojim automobilom

	Ispitanik 7	Pojedinac ne može doprinijeti, ali se na temelju toga ne treba ponašati
Emocije (Potkategorija 1: Pozitivne emocije)	Ispitanik 1	Osjećam dužnost prema očuvanju okoliša
	Ispitanik 2	Osjećam se obaveznim prema očuvanju okoliša; Očuvanje okoliša važno je za sva bića na zemlji; Bez dobrih resursa život na Zemlji prestaje
	Ispitanik 4	Osjećam moralnu obavezu prema očuvanju okoliša
	Ispitanik 5	Ne osjećam obavezu prema očuvanju okoliša, ali želim sudjelovati
	Emocije (Potkategorija 2: Negativne emocije)	Ispitanik 1
Ispitanik 1		Osjećam se krivim što se vozim na posao; Ljudi svojim nepromišljenim ponašanjem zagađuju okoliš
Ispitanik 2		Osjećam se krivim zbog korištenja proizvoda koji zagađuju okoliš; Kad nema drugog izbora, koristim ono što imam
Ispitanik 3		Osjećam krivicu i brigu za očuvanje okoliša
Ispitanik 4		Radim stvari koje su loše za moju okolinu i zbog toga sam kriv
Ispitanik 5		Osjećao sam se krivim zbog zagađivanja okoliša prije nego što je njegovo očuvanje postalo globalni trend
Ispitanik 8		Osjećam krivicu kad bacam otpad na ulicu; Zagađenje me brine zbog mog zdravlja i zdravlja moje porodice
Ispitanik 9		Zabrinut sam zbog svoje djece; Osjećam krivicu kada kupujem proizvode koji nisu "zeleni"
L. A. Woman		Svaki dan osjećam krivicu zbog vožnje na posao; Ne bih se vozio autom na posao da sam imao drugo rješenje
Ispitanik 10		Nisam imao razloga osjećati se krivim zbog zagađenja; Ako se okoliš nastavi raspadati, moja će djeca imati problem

	Ispitanik 9	Moralna dilema postoji zbog stvari koje gledam na televiziji; Osjećam da bih trebao nešto učiniti, ali zeleni proizvodi su preskupi; Često se odlučujem za kupnju štetnijih proizvoda
	Ispitanik 7	Više mi smeta kad drugi ljudi zagađuju okoliš
	Ispitanik 6	Strah od smrti
	Ispitanik 7	Zabrinut sam za budućnost
Konkretna akcija (Potkategorija 1: Kupovne navike)	Ispitanik 1	Kupujem zelene proizvode
	Ispitanik 2	Učestvujem u zelenoj kupovini; Nastojim kupovati zelene proizvode i unaprijed ih pretražujem
	Ispitanik 6	Provjeravam zelene proizvode u slučaju potrebe
	Ispitanik 11	Ulažem dodatni trud u kupovinu zelenih proizvoda; Kupujem proizvode čija ambalaža ne zagađuje okoliš; Ponekad kupujem ekološki prihvatljivu kozmetiku
	Ispitanik 11	Uvijek kupujem zelene proizvode ako ih nađem na policama; Uglavnom kupujem biorazgradive vrećice i namirnice čija ambalaža ne zagađuje okoliš
	Ispitanik 1	Kupujem zelene proizvode koje mogu priuštiti; Kupujem proizvode koji su mi potrebni
	Ispitanik 5	Zelene proizvode kupujem spontano
Konkretna akcija (Potkategorija 2: Odsustvo konkretne akcije)	Ispitanik 1	Biram vlastite potrebe umjesto očuvanja okoliša; Ekološki proizvodi znatno su skuplji
	Ispitanik 1	Ne kupujem zelene proizvode zbog svoje sebičnosti
	Ispitanik 8	Kupujem proizvode koji su mi potrebni ne razmišljajući o njihovoj štetnosti
	Ispitanik 9	Moji prijatelji i ja nismo aktivni u zelenoj kupovini

	Ispitanik 9	Ne ulažem poseban trud u zelenu kupovinu; Uglavnom kupujem ono što mi treba; Zeleni proizvodi su skupi; Ponekad kupim zelene vrećice i osjećam se kao da sam napravio nešto dobro
	Ispitanik 5	Moji prijatelji ne razmišljaju puno o tome; Najviše kupujemo biorazgradive vrećice
	Ispitanik 10	Ne ulažem dodatni napor u kupovinu zelenih proizvoda; Koristim štetne proizvode iz navike; Individualni napor ne bi bio potreban da su zeleni proizvodi standard
	Ispitanik 3	Ne činim dovoljno za očuvanje okoliša
	Ispitanik 8	Moji prijatelji su ravnodušni prema zelenoj kupovini
	Ispitanik 10	Kupovina zelenih proizvoda u meni ne budi moralne dileme; Praktično sam orijentisan tokom kupovine; Moje moralne dileme nisu vezane uz kupovinu
	Ispitanik 7	Nisam spreman uložiti dodatni napor u ekološku kupovinu; Bilo bi mi drago da je neko to učinio umjesto mene
Konkretna akcija (Potkategorija 3: Razlozi za odsustvo konkretne akcije)	Ispitanik 2	Razlog nekupovanja zelenih proizvoda je razlika u cijeni; Organski proizvodi obično su skuplji; Kupujem ono što mogu priuštiti; Ponekad nema alternative
	Ispitanik 3	Cijena
	Ispitanik 6	Ne kupujem zelene proizvode zbog dostupnosti i cijena; Potražnja za zelenim proizvodima još uvijek nije dovoljno visoka
	Ispitanik 7	Štetne proizvode biram zbog cijene i praktičnosti
	Ispitanik 8	Obično koristim štetne proizvode i teško se mijenjam
	Ispitanik 10	Sistem nije dobro organizovan
	Ispitanik 10	Većina proizvoda koje kupujem su štetni; Navikao sam koristiti štetne proizvode
	Ispitanik 1	Mnogi su ljudi pogrešno informisani o zelenim proizvodima; Određeni broj proizvođača koristi nedostatak informacija

Kategorije populacije	Ispitanik 1	Mlađe generacije i žene svjesnije su ekoloških problema; Visoko obrazovani ljudi i hipiji kupuju više zelenih proizvoda
	Ispitanik 2	Vjerujem da su mlađe generacije svjesnije; Stariji ljudi nikada nisu imali priliku upoznati se s idejom
	Ispitanik 3	Većina zelenih potrošača su žene i mlađe osobe; Očuvanje okoliša je popularno
	Ispitanik 5	Zelene proizvode uglavnom kupuju feministkinje, domaćice i pripadnice kontrakultura
Motivi za zelenu kupovinu	Ispitanik 1	Neki ljudi smatraju da je zelena kupovina trend
	Ispitanik 1	Ljudi brinu o prirodi zbog humanosti, empatije, ranjivosti i osjetljivosti
	Ispitanik 2	Ljudi učestvuju zbog jedinstva i solidarnosti
	Ispitanik 3	Ljudi su motivisani moralnom dužnošću u očuvanju okoliša
	Ispitanik 3	Moralna dužnost motiviše zelenu kupovinu; Ljudi kupuju zbog ljudskosti i empatije
	Ispitanik 5	Ljudi su motivisani potrebom za sudjelovanjem, praćenjem trendova i nedostatkom individualnosti
	Ispitanik 6	Ljudi su motivisani željom za promjenom
	Ispitanik 8	Većina ljudi želi promijeniti svijet na najlakši mogući način

Diskusija kategorija

U narednom dijelu rada identificirane kategorije će biti prodiskutovane i prezentirane kao i primjeri citata iz kojih su derivirani kodovi, a koji najbolje opisuju datu kategoriju.

Kategorija: Moralna odgovornost zelene kupovine

Prva kategorija odgovora ispitanika obuhvata odgovore koji rasvjetljavaju opću moralnu odgovornost zelene kupovine. Sama kategorija je podijeljena u dvije potkategorije: kolektivna odgovornost i individualna odgovornost.

Kolektivna odgovornost

Veliki broj ispitanika smatra da je zelena konzumerizacija jedna od glavnih kolektivnih odgovornosti današnjice te su otvoreno i angažovano govorili o zelenoj potrošnji. Mnogi od njih dijele slična mišljenja o zelenom konzumerizmu koji predstavlja dužnost, sudjelovanje i moralnu odgovornost.

Mi ljudi, iako smo na vrhu lanca ishrane, zapravo smo samo dio njega. Dakle, ako smo "loši" prema okolišu, ako nastavimo sa zagađenjem, to će nam se vratiti u obliku drugih bolesti, katastrofa itd. (Ispitanik: 1, šifra: Mi smo dio okoliša)

Vjerujem da je svatko opredijeljen za očuvanje okoliša, jer ako ga ne čuvamo, ne možemo funkcionisati u svojoj okolini, ne možemo udisati zrak, ne možemo voditi zdrav način života itd. (Ispitanik: 3, šifra: Svako se zalaže za očuvanje okoliša). Mali broj odgovora je sadržavao nešto progresivnije stavove koji sadrže određeni poziv na akciju, koji se može percipirati kao poziv na ispunjavanje moralne dužnosti čuvanja okoliša. *Zelena kupovina je važna za očuvanje okoliša jer na neki način kontroliše proces proizvodnje, što znači da su tokom tih procesa proizvođači fokusirani na korištenje resursa koji čuvaju okoliš. (Ispitanik: 8, šifra: Zelena kupovina kontroliše proizvodne procese)* Negativniji pogled na proces zelene kupovine imala je manja skupina ispitanika te stoga ne osjeća jaku moralnu odgovornost prema zelenom konzumerizmu. To se može posmatrati kao početni oblik moralne isključenosti, iako je ispitanik iz Transkripta 9 pokazao puni moralni angažman uprkos svom stavu:

Očuvanje okoliša smatram odgovornošću, ali to nije najvažnija odgovornost. (Ispitanik: 7, šifra: Očuvanje okoliša nije prioritet)

Uprkos materijalima koje stalno viđam u medijima, mislim da ima važnijih stvari, te da ustanove pokušavaju nametnuti očuvanje okoliša kao ključnu odgovornost. To svakako jest odgovornost, ali nije glavna. (Ispitanik: 10, šifre: Mislim da ima važnijih stvari; Ustanova)

Individualna odgovornost

Potkategorija individualne odgovornosti obuhvata odgovore koji se odnose na moralnu odgovornost pojedinca u očuvanju okoliša, sa posebnim naglaskom na zelenu kupovinu. Većina ispitanika tvrdi da osjeća određenu moralnu odgovornost za pojedinačne postupke očuvanja okoliša.

Da, vjerujem da radnje u očuvanju okoliša, koliko god male bile na individualnoj razini, imaju veliki utjecaj kada se saberu i postanu kolektivna praksa. (Ispitanik: 5, Šifra: Individualne radnje imaju veliki utjecaj kada postanu kolektivna praksa)

Jedan od ispitanika je pokazao novi tip odgovora, koji se odvaja od stvarne produktivnosti očuvanja okoliša, ali ne i od moralne dužnosti koju nameće pojedincima:

Smatram da pojedinac ne može lično doprinijeti, ali isto tako smatram da se ne treba ponašati na temelju te činjenice i ograničavati se na taj način, jer svako lično djelovanje, koliko god se činilo uzaludnim, može dovesti do kolektivnog boljitka. (Ispitanik: 7, šifra: Pojedinac ne može doprinijeti, ali se ne treba ponašati na temelju toga)

Emocije

Druga kategorija odgovora ispitanika sadrži one odgovore koji se odnose na specifične emocije koje se bude kod pojedinaca prilikom zelene kupovine. Emocije se dijele u dalje dvije potkategorije na temelju njihove sposobnosti da motivišu pozitivne akcije tokom zelene kupovine.

Pozitivne emocije

Potkategorija pozitivnih emocija obuhvata sve one odgovore ispitanika koji prikazuju emocije koje dovode do razvoja pozitivnog zelenog potrošačkog ponašanja te općenito očuvanja okoliša. Većina ispitanika tvrdi da glavnu emociju predstavlja osjećaj dužnosti prema očuvanju okoliša, koji se može posmatrati i kao određeni osjećaj moralne obaveze.

Osjećam moralnu obavezu jer to je okruženje u kojem živim i želim da bude još ljepše. Naravno, postoje i buduće generacije koje trebaju nešto naslijediti. (Ispitanik: 4, šifra: Osjećam moralnu obavezu prema očuvanju okoliša)

Jedan od ispitanika iz Transkripta 4 iznio je drugačiju vrstu odgovora, gdje se ograđuje od bilo kakvog osjećaja moralne dužnosti, ali kao glavnu emociju iznosi želju za učestvovanjem.

Ne osjećam direktnu obavezu očuvanja okoliša, ali želim učestvovati u svakom slučaju jer to me ne košta puno, a rezultat može imati veliku kolektivnu vrijednost. (Ispitanik: 5, šifra: Ne osjećam obavezu prema očuvanju okoliša, ali želim učestvovati)

Negativne emocije

Potkategorija negativnih emocija obuhvata odgovore svih ispitanika koji pokazuju emocije izazvane negativnim ponašanjem prema zelenoj kupovini i očuvanju okoliša općenito. Većina ispitanika tvrdi da se često osjećaju krivim kada postupaju na način koji nije ekološki prihvatljiv.

Da, u nekoliko navrata kad sam bio mlađi, osjećao bih se krivim kad bih bacao otpad na ulicu. Budući da ne vozim auto, ne osjećam takvu vrstu krivice. Zabrinut sam zbog zagađenja, uglavnom zbog svog zdravlja i zdravlja moje porodice. (Ispitanik: 8, šifre: Osjećam se krivim kada bacam otpad na ulicu; Zagađenje me brine zbog mog zdravlja i zdravlja moje porodice)

Određeni broj ispitanika je pokazao moralnu isključenost tako što su, ili tvrdili da ne osjećaju odgovornost ili tvrdili da je ta odgovornost na nekom drugom. Naime, tri ispitanika su dala odgovore ove vrste (Ispitanici: 7, 9 i 10).

Ne nikada nisam osjećao krivicu. Nisam imao razloga da je osjećam. Ali da, mogu reći da sam zabrinut. Ako se okoliš nastavi raspadati, to će biti problem za moju djecu ili njihovu djecu. Možda za mene također, promjene dolaze velikom brzinom. (Ispitanik: 10, šifre: Nisam imao razloga osjećati se krivim zbog zagađenja; Ako se okoliš nastavi raspadati, moja će djeca imati problem)

Konkretne akcije

Ova kategorija sadrži odgovore koji oslikavaju učešće ispitanika u zelenoj kupovini, kao i druge načine aktivnog učešća i zelenog ponašanja, kao i očuvanja okoliša općenito. Sama kategorija sadrži tri potkategorije, gdje prva govori o kupovnim navikama ispitanika, druga o njihovom nedostatku konkretnih radnji, a treća pojašnjava razloge moralnog isključenja.

Kupovne navike

Upoznavanje kupovnih navika omogućava bolje testiranje i definisanje konkretnih radnji koje ljudi poduzimaju u vezi sa zelenim konzumerizmom. Postoji više tipova različitih odgovora koji se mogu svrstati u tri kategorije: ljudi koji su moralno i fizički angažovani, ljudi koji su potpuno neangažovani i koji ne učestvuju, te ljudi koji povremeno učestvuju, ali većinom biraju praktičnost umjesto zelene kupovine.

Da, u posljednje vrijeme volim paziti, u smislu da kupujem reciklirane proizvode jer danas imamo mnogo izbora i kompanija koje su održive, čak i ako su njihovi proizvodi malo skuplji. (Ispitanik: 1, šifra: Kupujem zelene proizvode)

Sljedeća skupina ispitanika predstavlja one potrošače koji povremeno kupuju zelene proizvode, kada im je to praktično, ali ne ulažu nikakav dodatni napor. Kako bi opravdali svoju moralnu isključenost, moralnu odgovornost prebacuje na proizvođače ili na nedostupnost većeg broja zelenih proizvoda.

Odlučujem po tome što sebi mogu priuštiti. Onda to obično i kupim. Ako mi ne treba, neću kupiti. Ako trebam određeni proizvod, doživljavam određeni moralni sukob, pa slijedim svoje potrebe češće nego potrebe planete Zemlje, odnosno globalnih potreba zelene kupovine. (Ispitanik: 1, šifra: Kupujem zelene proizvode koje mogu priuštiti)

Nedostatak konkretnih akcija

Ova potkategorija sadrži pregled direktnih izjava ispitanika u vezi sa njihovim angažmanom u ekološkom kupovnom ponašanju kako bi se potakla rasprava o moralnom obrazloženju koje stoji iza nedostatka konkretnih radnji. Moralna isključenost je vidljiva u velikom broju odgovora, a najviše primjetna kroz tvrdnje ispitanika da su cijene i nedostatak alternativa glavni razlozi njihove isključenosti. *Neke moje prijateljice rade isto. Uglavnom spontano kupujemo jeftinije proizvode, poput onih torbi na primjer. Vjerujem da ne razmišljaju puno o tome. (Ispitanik: 5, šifre: Moje prijateljice ne razmišljaju puno o tome; Najviše kupujemo biorazgradive vrećice)*

Ne ulažem dodatni trud, jer postoje proizvodi koje sam navikao koristiti. Kada bi zeleni proizvodi postali standard, individualni trud ne bi bio potreban. (Ispitanik: 10, šifre: Ne ulažem dodatni trud u kupovinu zelenih proizvoda; Koristim štetne proizvode iz navike; Individualni napor ne bi bio potreban da su zeleni proizvod standard)

Razlozi za odsustvo konkretne akcije

Odgovori koji se tiču razloga nedostatka pozitivnog djelovanja u zelenoj kupovini prikazuju nivo moralne isključenosti u ekološkom kupovnom ponašanju. Veći broj ispitanika je izrazio nezadovoljstvo cijenom i dostupnošću zelenih proizvoda te to navode kao glavni razlog njihove isključenosti.

Problemi sa kojima se najčešće susrećemo su dostupnost i cijena. Mislim da potražnja za zelenim proizvodima još uvijek nije dovoljno velika, što ih čini skupljima i rijetkima. (Ispitanik: 6, šifre: Ne kupujem zelene proizvode zbog dostupnosti i cijene, Potražnja za zelenim proizvodima još uvijek nije dovoljno visoka) Znan broj ispitanika je naveo različite vrste razloga zašto nisu aktivnije uključeni u ekološku kupovinu. Većina ispitanika kao glavni razlog navodi i naviku, neispravnost sistema, nedostatak potražnje te lošu ponudu proizvoda. Mislim da zelena kupovina ne mora biti uključena u očuvanje okoliša. Sve to nije dobro organizovano. Pogledajte samo! Zeleni proizvodi ne zauzimaju ni pet posto prostora na policama. Teško da će se to promijeniti. (Ispitanik: 10, šifra: Sistem nije dobro organizovan)

Kategorije populacije

U svrhu boljeg razumijevanja moralne isključenosti u zelenom kupovnom ponašanju, analizirana su mišljenja ispitanika o tome koji su populacijski segmenti najaktivniji u ovom pitanju. Ispitanici su imali podijeljena mišljenja o moralnim motivacijama ovih skupina. Većina ispitanika dijeli mišljenje da su žene angažovanije u ekološkoj kupovini. Ostale skupine podrazumijevaju studente, obrazovane ljude i pripadnike kontrakture. Neki ispitanici smatraju da su razlozi ovakvih pojava mladenački idealizam, popularnost ideje i potreba za učešćem.

Po mom mišljenju, većina zelenih potrošača su žene i općenito mlađi ljudi, jer, uprkos lošoj situaciji, popularizirao se rad na očuvanju okoliša, što je odlično. (Ispitanik: 3, šifre: Većina zelenih potrošača su žene i mlađi ljudi; Očuvanje okoliša je popularno) Mislim da to uglavnom rade žene, feministkinje i druge. Također, vjerujem da to rade i ljudi koji se smatraju pripadnicima kontrakture, poput hipija i "progresivnih" studenata. Razlozi tome su, ponavljam, potreba za pozitivnim djelovanjem i sudjelovanjem koja je uparena sa nedostatkom individualnosti. Vjerujem da moral ima malo ili nimalo veze s tim. (Ispitanik: 5, šifra: Uglavnom feministkinje, kućanice i pripadnici kontrakture kupuju zelene proizvode).

Motivi za zelenu kupovinu

Za razumijevanje uloge morala u zelenom konsumerizmu, ova kategorija je vjerovatno od najvećeg značaja jer sadrži odgovore ispitanika o njihovim uvjerenjima šta zapravo motiviše ekološke potrošače da kupuju ekološki.

Kao glavni razlog motivacije za zelenu kupovinu ispitanici navode popularnost i činjenicu da je zelena kupovina postala trend te da je društveno poželjno biti ekološki potrošač. *Pa, neki to vide kao svojevrsni trend, nešto što je društveno poželjno, ako imate takav "krug" ili ste dio određene društvene skupine u kojoj se ti proizvodi često spominju i hvale ih vaši prijatelji.* (Ispitanik: 1, šifra: Neki ljudi smatraju da je zelena kupovina trend)

Značajan broj ispitanika pripisao je zeleno kupovno ponašanje motivacijama koje su više moralne i sentimentalne prirode.

Mislim da je najveći motiv za očuvanje okoliša danas jako loše stanje u načinu na koji se ljudi odnose prema prirodi. Mislim da ih najviše motiviše moralna dužnost. (Ispitanik: 3, šifra: Ljude motiviše moralna dužnost u očuvanju okoliša)

Premda, određeni broj ispitanika je pokazao određenu dozu negativnosti i cinizma prema ponašanju zelene kupovine i onome što ljudi inače smatraju motivacijom za zelenu kupovinu. Ti ispitanici smatraju uobičajene motivacije (humanost, solidarnost, moralnost i sl.) maskama za stvarnu motivaciju kao što su društvenost, potreba za učešćem, praćenje trendova i sl.

Mislim da većina ljudi ima potrebu učestvovati u nečem pozitivnom, u mijenjaju svijeta na neki način, pa to čine kupujući zelene proizvode – najlakši mogući način. (Ispitanik: 8, šifra: Većina ljudi želi promijeniti svijet na najlakši mogući način)

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Provedeno empirijsko istraživanje, te detaljna analiza svih navedenih kategorija predlaže različite načine na koje se moral povezuje sa zelenom kupovinom te da moral igra ključnu ulogu u samom činu zelene kupovine. Ključni nalazi istraživanja ukazuju na to da moralna dilema potrošača proizilazi iz globalne svijesti o degradaciji okoliša i potrebe za individualnim djelovanjem. Ipak, potrošači se vrlo često mentalno distanciraju od negativnih učinaka prekomjerne potrošnje kako bi opravdali vlastito kupovno ponašanje sa negativnim efektima. Kategorije "moralna odgovornost u zelenoj kupovini" i "emocija" najbolje prezentiraju način na koji je moral povezan sa zelenom kupovinom, dok je prebacivanje odgovornosti na širi kolektiv glavni mehanizam za ublažavanje osjećaja odgovornosti kod ispitanika. Moralna dilema potrošača uglavnom nastaje zbog rastuće globalne

zabrinutosti oko degradacije okoliša. Većina potrošača koja vozi automobile ili kupuju proizvode koji zagađuju okoliš usmjerava se na kupovinu i konzumaciju ekološki prihvatljivih proizvoda, ali se i dalje sami suočavaju sa težinom vlastite odgovornosti u ovom pitanju. Najčešći način rješavanja ove dileme predstavlja prebacivanje odgovornosti na širi kolektiv ili menadžment velikih kompanija, te tvrdnje da ne mogu puno učiniti na individualnom nivou. Na osnovu odgovora ispitanika većinskim dijelom iz kategorije “Konkretno djelovanje” (zajedno sa potkategorijama) identifikovan je uzrok koji sprečava potrošača u zelenoj kupovini. Najznačajniji identifikovani uzroci su nedostatak moralnih konstituenata, posebno odlučnosti i integriteta. Iako su potrošači svjesni važnosti zelene kupovine, zbog intrinzičnog otpora i sklonosti ka praktičnim potrebama, potrošači svoje proizvode najčešće biraju na osnovu praktičnih potreba budući da je cijena većine zelenih proizvoda znatno viša u odnosu na “normalne” proizvode. Stoga je potrebno fokusirati se na strategije koje ciljaju na uklanjanje ovih moralnih i psiholoških barijera.

Sama priroda ovog istraživanja koja povezuje pojedinca sa moralnim rasuđivanjem može se posmatrati kao jedan vid ograničenja. Neovisno o broju intervjuisanih ispitanika u pogledu ove tematike, njihovi odgovori će uvijek biti individualni i subjektivni. Kolektivno rasuđivanje posjeduje i veliki broj zajedničkih karakteristika, ali je istovremeno sačinjeno i od brojnih individualnih preferencija koje su zauzvrat pod utjecajem kolektivnog morala. Navedeni reciprocitet predstavlja važno ograničenje. Kolektivni moral je djelimično određen i vremenom u kojem živi određena populacija, pri čemu savremeno doba globalizacije ima svoje probleme i načine razmišljanja koji mu pružaju jedinstvenost.

Ipak, rezultati ovog istraživanja ukazuju na to da podizanje svijesti o značaju zelene kupovine nije dovoljan korak koji javne institucije i kompanije trebaju poduzeti kako bi se korigovalo kupovno ponašanje koje je štetno za okoliš. Istraživanje prezentirano u ovom radu ukazuje na to da postoji i intrinzični otpor potrošača prema prelasku na zeleno kupovno ponašanje, iako su svjesni svih racionalnih argumenata za takvu tranziciju. Stoga bi se kreatori javnih politika i kompanije u narednom periodu sa svojim aktivnostima u kontekstu zaštite okoliša trebali usmjeriti upravo na uklanjanje intrinzičnog otpora potrošača prema tranziciji ka zelenoj kupovini.

LITERATURA

- Ballet, J.; Bhukuth, A. i Carimentrand, A. (2014) “Child labor and responsible consumers: from boycotts to social labels, illustrated by the Indian hand-knotted carpet industry”, *Business and Society* 53 (1), 71-104. Doi: 10.1177/0007650311416070.
- Barnett, C.; Cloke, P.; Clarke, N. i Malpas, A. (2005) “Consuming Ethics: Articulating the Subjects and Spaces of Ethical Consumption”, *Antipode* 37 (1), 23-45.
- Bedford, T. (1999) *Ethical consumerism: everyday negotiations in the construction of an ethical self*, London: University College London.
- Boulstridge, E. i Carrigan, M. (2000) “Do consumers really care about corporate responsibility? highlighting the attitude – behaviour gap”, *Journal of Communication Management* 4 (4), 355-368. Doi:10.1108/eb023532.
- Bozaci, I. (2014) “Moral intelligence and sustainable consumption: A field research on young consumers”, *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences* 4 (11). Doi:10.6007/ijarbss/v4-i11/1313.
- Brennan, Andrew i Lo, Yeuk-Sze (2016) “Environmental Ethics”, u: Zalta, Edward N. (ur.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Winter 2016, Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/ethics-environmental>.
- Camilleri, A. i Larrick, R. (2014) “Metric and scale design as choice architecture tools”, *Journal of Public Policy and Marketing* 33 (1), 108-125. Doi: 10.1509/jppm.12.151.
- Chen, R. (2011) “A review of ‘Green to gold’: how smart companies use environmental strategy to innovate, create value, and build competitive advantage”, *Journal of Sustainable Tourism* 19 (6), 789-792. Doi: 10.1080/09669582.2010.527095.
- Crane, A. (2000) “Facing the backlash: green marketing and strategic reorientation in the 1990s”, *Journal of Strategic Marketing* 8 (3), 277-296. Doi: 10.1080/09652540050110011.
- Diamantopoulos, A.; Schlegelmilch, B.; Sinkovic, R. i Bohlen, G. (2003) “Can

socio-demographics still play a role in profiling green consumers? A review of the evidence and an empirical investigation” *Journal of Business Research* 56 (6), 465-480. Doi: S0148296301002417.

- Fishbein, M. i Ajzen, I. (1977) *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research*, Reading, MA, USA: Addison-Wesley.
- Gilligan, C. (1992) *In a different voice*, Cambridge: Harvard University Press.
- Griskevicius, V. i Tybur, J. (2010) “Going green to be seen: status, reputation, and conspicuous conservation”, *Journal of Personality and Social Psychology* 98 (3), 392-404. Doi: 10.1037/a0017346.
- Gulyás, E. (2008) “Interpretations of ethical consumption”, *Review of Sociology* 14 (1), 25-44. Doi:10.1556/revsoc.14.2008.2.
- Habich-Sobiegalla, S.; Kostka, G. i Anzinger, N. (2017) “Citizens’ electric vehicle purchase intentions in China: An analysis of micro-level and macro-level factors”, *Transport Policy* 79, 223-233. Doi: S0967070X18302361.
- Handayani, W. i Prayogo, R. (2017) *Green Consumerism: an Eco-Friendly Behaviour Form Through The Green Product Consumption and Green Marketing*, Java, Timur: Faculty of Economics, Universitas Pembangunan Nasional Veteran. Doi: 10.25139/sng.v7i2.364.
- Harrison, R.; Newholm, T. i Shaw, D. (2005) *The ethical consumer*. Sage.
- Koklic, M.; Golob, U.; Podnar, K. i Zabkar, V. (2019) “The interplay of past consumption, attitudes and personal norms in organic food buying” *m Appetite* 137, 27-34. Doi: S0195666318309437.
- Kotler, P. i Armstrong, G. (2016) *Principles of Marketing – 17th Global Edition*, New Jersey: Prentice Hall Europe.
- Kotler, P.; Armstrong, G.; Saunders, J. i Wong, V. (1999) *Principles of Marketing*, New Jersey: Prentice Hall Europe.
- Kulshreshtha, P. (2005) *Business Ethics versus Economic Incentives: Contemporary Issues and Dilemmas*, *Journal of Business Ethics* 60, 393-410. Doi: 10.1007/s10551-005-1896-3.
- Kumar, A. i Baker, S. (2020) *The basic principles and components of Business ethics*, Surat, Gujarat, India: P P Savani University.

- Mathieson, K. (1991) "Predicting user intentions: comparing the technology acceptance model with the theory of planned behavior", *Information systems research* 2 (3), 173-191.
- Miller, S. (2001) *Social action: A teleological account*, Cambridge University Press.
- Mobrezi, H. i Khoshtinat, B. (2016) "Investigating the factors affecting female consumers' willingness toward green purchase based on the model of planned behavior", *Procedia Economics and Finance* 36, 441-447. Doi:10.1016/s2212-5671(16)30062-4.
- Moser, A. (2015) "Thinking green, buying green? Drivers of pro-environmental purchasing behavior", *J. Consum. Mark* 32, 167-175. Doi: 10.1108/jcm-10-2014-1179.
- Ottman, J. (1993) *Green Marketing: Challenges and Opportunities for the New Marketing Age*, Lincolnwood, Illinois: NTC Business Books.
- Peattie, K. (2001) "Towards sustainability: the third age of green marketing", *The Marketing Review* 2 (2), 129-146. Doi: 10.1362/1469347012569869.
- Polonsky, M. J. (1994) "An introduction to green marketing" *Electronic Green Journal* 1 (2), 1-10.
- Pope, N. (2005) "The impact of stress in self- and peer assessment", *Assessment & Evaluation in Higher Education* 30 (1), 51-63.
- Rahim, R. A.; Sulaiman, Z.; Chin, T. A.; Baharun, R. i Muharam, F. M. (2016) "Measuring electronic word of mouth review adoption on green purchase intention using source credibility theory", *Advanced Science Letters* 22 (12), 4283-4287.
- Ring, M. J.; Lindner, D.; Cross, E. F. i Schlesinger, M. E. (2012) "Causes of the global warming observed since the 19th century", *Atmospheric and Climate Science* 2 (4), 401-415. Doi: 10.4236/acs.2012.24035.
- Saunders, M.; Lewis, P. i Thornhill, A. (2016) *Research methods for business students*, 7th ed., Harlow: Pearson.
- Saunders, M. N. i Townsend, K. (2018) "Choosing participants", u: Cassell, C.; Cunliffe, A. L. i Grandy, G. (ur.) *Sage handbook of qualitative business and management research methods*, SAGE publications Ltd, 480-494.

- Schwarz, S. (1977) *Normative Influences on Altruism*, New York, NY, USA: Academic Press. Doi: S0065260108603585
- Shamdasani, P.; Chon-Lin, G. i Richmond, D. (1993) “Exploring green consumers in an oriental culture: role of personal and marketing mix factors”, *Advances in Consumer Research* 20 (1), 488-493.
- Sheth, J. i Shethia, N. (2011) “Mindful consumption: a customer-centric approach to sustainability”, *Journal of the Academy of Marketing Science* 39 (1), 21-39. Doi: 10.1007/s11747-010-0216-3.
- Soper, K. (2007) “Re-thinking the ‘Good Life’: the Citizenship Dimension of Consumer Disaffection with Consumerism”, *Journal of Consumer Culture* 7 (2), 205-229.
- Tanner, J. i Raymond, M. A. (2012) *Marketing Principles Vol v.1.0.*, Book Archive, New Jersey: Prentice Hall Inc. <https://2012books.lardbucket.org/pdfs/marketing-principles-v1.0.pdf> (Mart 2022).
- Thøgersen, J. (2004) “A cognitive dissonance interpretation of consistencies and inconsistencies in environmentally-responsible behaviour”, *Journal of Environmental Psychology* 24 (1), 93-103. Doi: S0272494403000392.
- Tillman, J.; Gonzalez, K.; Whitman, M.; Crawford, W. i Hood, A. (2018) “A multifunctioning view of moral disengagement: Exploring the effects of learning the consequences”, *Frontiers in Psychology* 8m 2286. Doi: 10.3389/fpsyg.2017.02286.
- Trentmann, F. (2007) *Citizenship and Consumption (Consumption and Public Life)*, Palgrave Macmillan.
- Victoria, A. (2018) *Business Ethics*, Lisbon: University “Luis de Camoes”.
- Young, W.; Hwang, K.; McDonald, S. i Oates, C. (2009) “Sustainable consumption: green consumer behaviour when purchasing products”, *Sustainable development* 18 (1), 20-31. Doi: 10.1002/sd.394.
- Yadav, R. i Pathak, G. (2016) “Young consumers’ intention towards buying green products in a developing nation: Extending the theory of planned behavior” *J. Clean. Prod.* 135, 732-739. Doi: S0959652616307971.
- Zelenka, J. (1999) *Environmental Business Ethics*, University of Kradec Halove.

THE ROLE OF MORAL DISENGAGEMENT IN GREEN BUYING BEHAVIOR

Summary: Individual consumption has always been characterized by moral responsibility, a certain socially based form of desirable behavioral, although such a form of behavior has been present in society in different forms and intensities over time. Nowadays, socially desirable shopping behavior is associated with the growing problem of environmental pollution, which has given birth to a new form of shopping behavior, known as 'green shopping'. Nevertheless, this new form of behavior is not widely distributed even though the issue of environmental protection is one of the burning social issues. Consumers, although aware of the need for green shopping, still do not accept it with the intensity that would be desirable. In order to gain a deeper understanding of this phenomenon, the Theory of Moral Exclusion (TME) is used as the basis for this paper, which indicated the process through which individual consumers morally justify themselves for purchases that harm the environment. Moral exclusion is the process by which an individual convinces himself or herself that ethical standards do not apply to him or her in a particular situation or context. Therefore, the different ways in which consumers engage or disengage from green shopping, as well as their perceived and actual motivations, are the subject of this paper. Qualitative research based on semi-structured in-depth interviews was conducted, which aimed to identify and explain the reasons for consumers' moral disengagement in green shopping. Moral, emotional and behavioral barriers to green shopping have been identified.

Keywords: *moral disengagement, green marketing, buying behavior*

SOCIJALNE
STUDIJE ■
■ **SOCIAL**
■ **STUDIES**

INFORMACIONALIZAM – STVARANJE MONOPOLA NEGIRANJEM DISTRIBUTIVNE PRAVDE

Katarina Peović

Izvanredna profesorica, Sveučilište u Rijeci – Filozofski fakultet, Hrvatska

Sažetak: Rad se bavi temom stvaranja monopola tzv. digitalnih divova putem izbjegavanja poreza koji su u liberalnim društvima jedan od temeljnih oblika distributivne pravde i jedan od temelja pravednog “governmentalitet”. Na primjerima kompanija kao što su Amazon, Google, Meta i druge rad pokazuje koji su načini stvaranja prednosti u odnosu na druge kompanije i modeli koji osiguravaju monopol, ali i načini na koje se Europska unija bori s ovim problemom. Rad analizira mrežne servise u sklopu tzv. platformskog kapitalizma, gdje se komunikacija odvija u mrežnoj sferi koju velikim dijelom određuje profit i profitna usmjerenost. Pruža se uvid u razumijevanje digitalne komunikacije s uvidom u legislativu koja tu komunikaciju definira. Politička ekonomija digitalnih monopola ključna je za komodifikaciju podataka i utječe na karakter digitalne komunikacije.

Ključne riječi: *governmentalitet, platformski kapitalizam, digitalni divovi, porezi*

UVOD

Danas se brišu dostignuća višestoljetne radničke borbe dokidaju se dosegnuti standardi osmosatnog radnog vremena, ugovora o radu, sigurnosti radnog mjesta i prihoda od kojih se može živjeti, kao i popratne, danas više nepodrazumijevane socijalne usluge – javno i besplatno zdravstvo i školstvo te temeljne i nužne potrebe svakog čovjeka – stanovanja i zdrave prehrane. Danas radnik radi dulje nego srednjovjekovni seljak (Pavelski, 2013). “Uberizirani radnik” danas radi deset, dvanaest sati, pa čak i više (Hedges, 2018). Osmosatno radno vrijeme kao nasljeđe radničke borbe koja svoje korijene vuče iz doba industrijske revolucije u Velikoj Britaniji – predstavlja relikviju prošlosti koju svaka kapitalistička kriza još više nagriza. Ograničavanje dosegnutih radničkih prava, paradoksalno, ide ruku pod ruku s tehnološkim razvojem. Čini se kao da nas je tehnologija natjerala da radimo više. No to je učinio kapitalizam.

Platformski kapitalizam ne predstavlja neku iznimku u kapitalističkom načinu proizvodnje, već kontinuitet. Ako je danas na povijesnoj pozornici neki novi kapitalizam, onda se on pojavljuje u još izvornijem obliku građanskog/buržoaskog kapitalizma čiji je, do danas važeći, presjek dao Karl Marx u svojoj kritici političke ekonomije. “Uberizacija” je nova faza, ali u svojem temelju to je samo još jedna varijanta kapitalizma. Frederic Jameson je definirajući “kasni kapitalizam”, slijedeći Ernesta Mandela, napisao da kapitalizam koji se obično naziva “postindustrijskim” kapitalizmom, koji dolazi nakon monopolističkog kapitalizma, nije nova, već “čišća” faza kapitalizma (Jameson, 1991). Kapitalizam se, od sedamdesetih godina prošlog stoljeća, neoliberalnom ofanzivom na socijalnu državu, socijalne servise, privatizacijom i deregulacijom raznih sfera života, vraća na svoje “stare postavke”.

Rad će ponuditi pregled izgradnje monopola putem izbjegavanja plaćanja poreza, kao oblika potiskivanja distributivne pravde, koja je ipak uspostavljena kao prihvaćena vrijednost u društvima zapadnih demokracija. Prije toga potrebno je pokazati kako je pojava platformskog kapitalizma povijest prilagodbe tehnologije potrebama kapitalizma, a ne posljedica tehnologije u obliku u kojem se tehnologija pojavljuje. U početnom dobu – ranih tehnoloških implementacija od sedamdesetih godina prošlog stoljeća do kraja stoljeća tehnologija se prilagođavala proizvodnji profita. To je razdoblje kada, klasičnim marksističkim

terminima, sredstva za proizvodnju dolaze u konflikt s proizvodnim odnosima. Proizvodni odnosi “okivaju” (sputavaju) tehnologije i njihove mogućnosti koje su u začetku golemog tehnološkog napretka stajale u suprotnosti s pravilima “tržišne utakmice” (primjerice, slobodna distribucija putem tehnologije torrenta). U idućem se periodu tehnološki oblici “okivaju” na specifične načine kako bi mogli proizvoditi višak vrijednosti. U tome sudjeluju i “inovativni” oblici zaobilaženja plaćanja poreza i prilagodba tzv. digitalnih divova novim uvjetima i pritiscima zakonodavaca prema pravednijim poreznim rješenjima, o kojima će u ovom radu biti riječi.

Posljednjih nekoliko desetljeća digitalne korporacije zauzimaju mjesto najvećih svjetskih tvrtki; tako je Microsoft 2000. godine bio među 10 najvećih svjetskih tvrtki prema kriteriju tržišne kapitalizacije, dok danas digitalne tvrtke poput Microsofta zauzimaju vodeća mjesta. Činjenica da su na vrhu ljestvice digitalne tvrtke posljedica je monopolitičkog položaja koje su stvorile, a taj položaj proizlazi iz samih metoda stvaranja digitalnih usluga, ali i profita. U ovom radu bit će riječi o najvećim korporacijama u sferi proizvodnje digitalnih usluga za koje se često koristi izraz “digitalni divovi” – to su kompanije poput Amazona, Meta, Googlea, Netflix, Microsofta, Apple i drugih.

Kakav kapitalizam? Kakva tehnologija?

Usprkos popularnim ocjenama da je riječ o sasvim novim pojavama, prilagodba novih tehnologija imperativu stvaranja profita odvija se na dobro poznati način stvaranja monopola. Kapital uvijek nastoji stvoriti monopol, a izbjegava ili ju pokušava svesti na minimum – borbu na tzv. “slobodnom tržištu”. Danas pratimo ogromnu koncentraciju ekonomske, političke i društvene moći u rukama par tehnoloških kompanija koje ciljaju komodificirati podatke (Bilić et al., 2021: v).

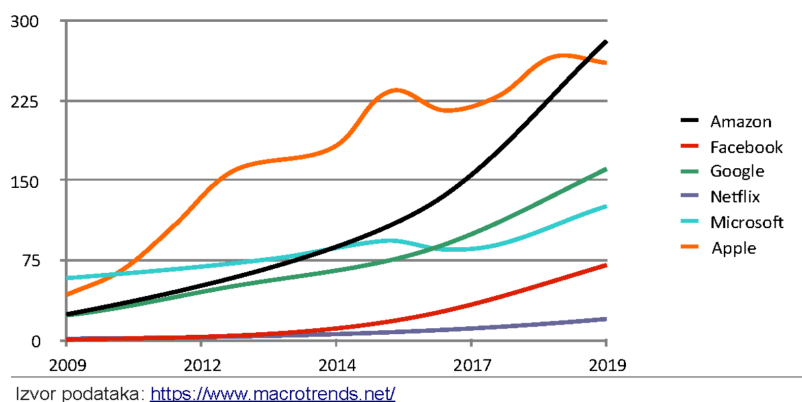
Monopolni status su digitalni divovi uspjeli stvoriti specifičnim poslovnim modelima koji su značili preoblikovanje tehnologije na način ograničavanja mogućnosti upotrebe. Brz razvoj informacijskih tehnologija devedesetih godina prošlog stoljeća počivao je na neprofitnim i neproaktivnim karakteristikama tehnologije — otvorenoj arhitekturi tehnologije, pa je zadatak “kreativnih kapitalista” bio upravo ograničiti tu otvorenost. Otvoreni kôd omogućava brz

razvoj jer su korisnici ujedno i proizvođači tehnologije (Castells, 2000; 2001). Arhitektura interneta jest nastala kao proizvod vojno-strateških potreba, stoga bi se moglo zaključiti da je riječ o razvoju “odozgo”. No brzi razvoj interneta jednako je povezan s prvim hakerima i znanstvenicima koji su djelovali u okrilju sveučilišta, a u samu strukturu su utkali utopijske ideje slobodnog pristupa informacijama. Jedan od njih, Richard Stallman (2006), ulazi i u svojevrsnu političko-tehnološku borbu smatrajući da nije samorazumljiva činjenica da korporacije trebaju biti vlasnice softvera. “Legislativna kolonizacija”, kako ju naziva Stallman, posljedica je interesa korporacija koje proizvode nešto jedino ako im to donosi profit, no to je u sukobu sa slobodnim pristupom.

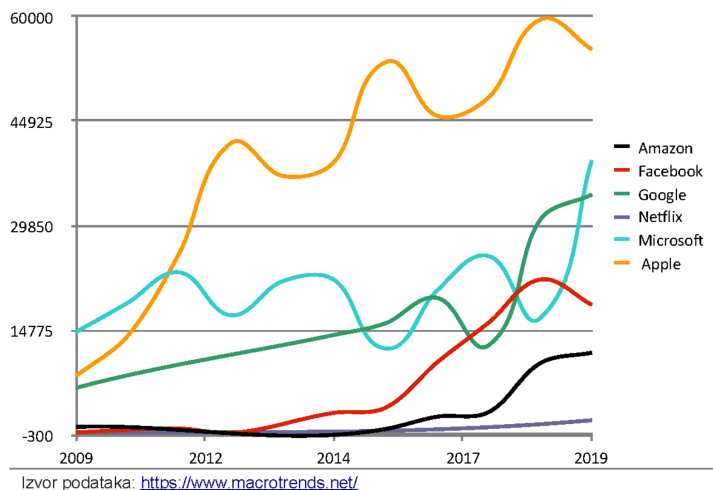
Politički koncept otvorenog koda Richarda Stallmana suprotstavlja se ograničavanju mogućnosti razvoja softvera na kojemu počiva licencirani softver. No ograničavanje, stvaranje monopola na softvere, temelj je kapitalističkog načina proizvodnje opisan tzv. Lauderdaleovim paradoksom. Taj paradoks se odnosi na pravilo ostvarivanja profita ukoliko je neko dobro oskudno. Kako bilo kakav trošak razmjene s digitalnom tehnologijom gotovo da ne postoji, ograničenja i oskudnost tek je trebalo proizvesti pa se tu učinilo tako da su se prava intelektualnog vlasništva proširila i na digitalne tehnologije (Bellamy Foster i McChesney, 2011: 21).

Novi modeli, putem kojih su digitalni divovi Amazona, Mete, Googla, Netflix, Microsofta i Appla stvorili oskudnost, nalaze se u sferi prikupljanja i monopolizacije podataka. Možemo li govoriti o “slobodnoj” tržišnoj utakmici ukoliko je riječ o monopolu koji su digitalni divovi stvorili na tržištu? Pokretanje nove društvene mreže, čak i ako bi bila jednake kvalitete kao Meta, otežao bi nedostatak kritične mase korisnika koji bi uslugu uopće učinili korisnom (Peović, 2021). Na internetu je “mrežni učinak” uvelike moguć prikupljanjem i analizom podataka. Meta crpi podatke iz postojeće baze korisnika, analizira ih i koristi za poboljšanje svoje usluge. Nova tvrtka na tržištu koja bi se htjela natjecati s Metom bez pristupa bazi podataka korisnika uopće ne bi mogla stvoriti uslugu usporedive kvalitete. Slično je i s pretraživanjem weba – Google svoj početni uspjeh temelji na kvalitetnom algoritmu za rangiranje rezultata pretraživanja. No danas se usporediva kvaliteta rezultata više ne može postići bez pristupa Googleovoj bazi povijesnih pretraživanja. Prikupljanje i analiza podataka tako stvara često nepremostivu prepreku ulasku novih tvrtki na tržište (Peović, 2021).

Današnji monopolni položaj digitalnih tvrtki ne temelji se samo na monopolizaciji prikupljanja podataka već i na monopolizaciji njihove upotrebe. Upotreba podataka u ovom slučaju znači upotrebu podataka za širenje usluga i monetizaciju putem oglašavanja. Pratimo izuzetan godišnji rast prihoda šest vodećih digitalnih divova u SAD-u. Paralelno s rastom prihoda ove tvrtke u pravilu bilježe i ogroman rast dobiti (Peović, 2021).

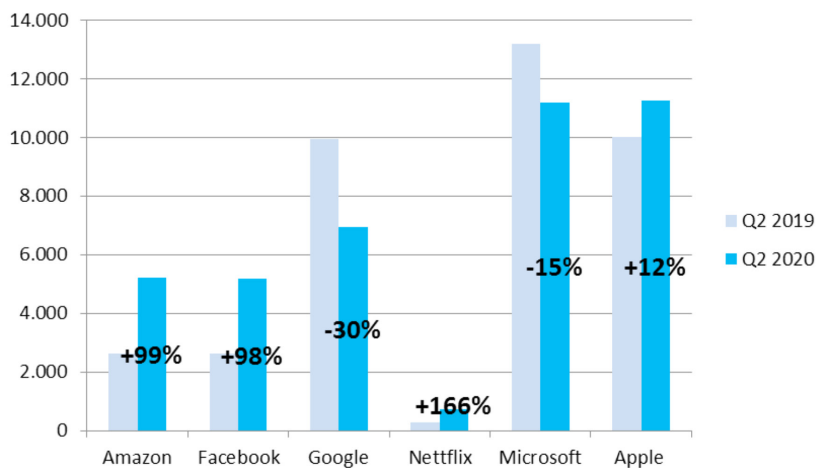

Grafikon 1: Globalni godišnji prihod u milijardama USD

Grafikon 2: Godišnja dobit u milijunima USD

Globalna kriza kapitalizma povezana s izbijanjem epidemije COVID-19 virusa uopće nije utjecala na digitalne korporacije. Naprotiv, mjere kojima se ograničava kretanje i udruživanje dovele su do izvanrednog povećanja korištenja i prodaje digitalnih usluga. Kao rezultat toga, vodeće digitalne tvrtke na vrhuncu epidemije, u drugom tromjesečju 2020. godine, zabilježile su ogroman rast prihoda (Peović, 2021). Još impresivniji bio je rast dobiti digitalnih tvrtki. U odnosu na drugi kvartal 2019., rast dobiti Amazona i Facebooka/Meta približio se 100% u drugom kvartalu 2020. godine, dok je dobit Netflix-a u tom razdoblju porasla za čak 166% (Peović, 2021):

Grafikon 3: Dobit u 2. kvartalu 2019./20. (u milijunima USD)

Tijekom epidemije COVID-19 vlasnici vodećih digitalnih tvrtki također su učvrstili svoje mjesto na vrhu popisa najbogatijih ljudi na svijetu. U vrijeme kada je više od 40 milijuna radnika u SAD-u ostalo bez posla, osobna imovina troje najbogatijih ljudi na svijetu: Jeffa Bezosa (Amazon); Marka Zuckerberga (Meta) i Billa Gatesa (Microsoft) porasla je za više od 100 milijardi dolara (Peović, 2021). Jeffu Bezosu imovina se povećala za 75 milijardi dolara u razdoblju od početka 2020. godine do 11. kolovoza 2020. godine (Cuthbertson, 2020). Od toga je tek 25 milijuna dolara (odnosno 0,01% njegova osobnog bogatstva) uloženo u Amazonov fond za pomoć zaposlenicima, koji je osnovan tijekom pandemije, uz to su iz Amazona tražili dodatnu pomoć i donacije (Zoellner, 2020).

Porezi i pravednija distribucija

S jedne strane imamo izniman rast prihoda i dobiti digitalnih korporacija kao i porast osobnih bogatstava vlasnika tih kompanija u proteklom desetljeću. S druge strane, ako gledamo podatke o porezima koje plaćaju Apple, Google, Meta, Amazon, Microsoft i Netflix, možemo vidjeti da se dobit ovih firmi oporezuje u inozemstvu po znatno nižim efektivnim stopama od zakonskih stopa poreza na dobit. Riječ je o 1,1 milijardi dolara dobiti u Sjedinjenim Američkim Državama između 2010. i 2019. godine koju su prijavile ove tvrtke. U istom razdoblju prosječna stopa poreza na dobit u SAD-u iznosi 32,2% (Fair Tax Mark, 2019). Istovremeno, iako stvaraju profit putem digitalnih usluga, digitalni divovi na razne načine izbjegavaju plaćanje poreza izvan SAD.

U prošlosti su se velika digitalna poduzeća služila raznim prevarama kako bi izbjegli plaćanja poreza. Jedna od najistaknutijih afera nosi naziv “Luxembourg Leaks”, a odnosi se na dokumente koji su se pojavili 2014. godine i koji pokazuju da su između 2002. i 2010. godine porezne vlasti Luxembourga s velikim multinacionalnim korporacijama sklopile porezne sporazume, uključujući brojne digitalne divove (Apple, Google, Amazon, Ebay...), a koji su im omogućili da značajno smanje porezne izdatke. Podružnice tih tvrtki u Luxembourg su tada jeftino posuđivale novac unutar grupe tvrtki i skupo ga posuđivale drugim članicama iste grupe, posebno onima iz zemalja s visokom poreznom stopom, smanjujući tako porezno opterećenje cijele grupe (Bowers, 2014).

Porezi ne mogu dokinuti nejednakost, no porezi predstavljaju oblik pravednije distribucije bogatstva u modernim društvima, a uključuju se kao politički i ekonomski oblik distribucije ekonomske koristi i opterećenja, koji su u tradicionalnim društvima viđeni kao određeni prirodom ili božjom voljom (Lamont i Favor, 2017). Ideja pravedne distribucije putem poreza pojavljuje se u modernom društvu s pojavom liberalnog governmentaliteta, “umijeća vladanja”, specifičnog oblika racionalnosti u praksama vladanja, paralelno s liberalizmom kao oblikom samoograničavanja vladajućeg razuma – političkom ekonomijom. Metoda vladanja temelji se na prosperitetu nacije koji ovisi o organizaciji, distribuciji i ograničavanju moći u društvu. Zašto je država povisila porez više nije pitanje legitimnosti u smislu “od kuda joj pravo?”, već se postavlja pitanje “koje će to učinke imati i na koje skupine?” (Foucault, 2008: 13).

Imajući u vidu poreze kao osnovne alate pravednije distribucije bogatstva u kapitalizmu, potrebno je proučiti koji su to društveni, ekonomski, tehnološki modeli koji su u informacijskom kapitalizmu, “informativizmu” (Castells, 2004), omogućili produbljivanje nejednakosti putem izbjegavanja poreza. Temelj tih modela je informativizam – tehnološka paradigma umreženog društva u kojoj je tehnologija postala osnovna dimenzija društvene strukture i društvene promjene (Fischer, prema Castells, 2004: 8), a zamijenila je industrijalizam, koji nije nestao, ali je podređen novoj “paradigmi” koja čini materijalnu bazu 21. stoljeća (Castells, 2004: 8). Manuel Castells je opisao razdoblje informativizma, čije su osnovne konture i dalje ostale iste, no od 2007. godine pojavljuju se mrežne platforme, najprije u sektoru usluga, da bi se proširile na sve segmente mreže, zbog čega možemo govoriti o različitim stupnjevima prisutnosti platformске organizacije – od pojedinačnih platformi, preko platformskih ekosistema, do platformskog društva (van Dijck et al., 2018: 8). Može se govoriti i o “platformskom kapitalizmu” koji je autentični globalni fenomen jer su diljem svijeta platforme počele igrati ključnu ulogu u društvenom umrežavanju, trgovini, poslovnim sistemima, dostavljanju hrane i drugih proizvoda, kućanskom radu i njezi, mrežnom prijenosu, razvoju umjetne inteligencije, transportu itd. (Haidar i Keune, 2021: 1). U tome dominiraju velike transnacionalne kompanije poput Alibabe, Facebooka, Amazona, Ubera i drugih.

Digitalni divovi i stvaranje monopola putem pružanja digitalnih usluga

Prva vrsta poslovnog modela digitalnih divova temelji se na ciljanom oglašavanju na digitalnom sučelju namijenjenu korisnicima. Meta, najveća svjetska mreža, u 2019. godini ostvarila je 98,5% svih prihoda putem oglašavanja usmjerenog na korisnike (Meta, 2020). Prihod Mete, slično ostalim digitalnim mrežama, najuže je povezan s rastućim brojem korisnika. Broj korisnika Mete je od početka 2009. godine do kraja 2019. godine porastao s 360 milijuna na 1,7 milijardi, dok je godišnji prihod u istom razdoblju porastao sa 780 milijuna dolara na 70,7 milijardi dolara (Meta 2020).

Bazu podataka stvaraju svojim internetskim aktivnostima sami korisnici (od *lajkanja*, preko objavljivanja statusa, do uređivanja profila, prijenosa fotografija i

videa). Svi se podaci pohranjuju i obrađuju, ali i kategoriziraju kako bi pokazivali sklonosti korisnika, prvenstveno kao potrošača. Prihod se zapravo ostvaruje prodajom oglasnog prostora trećim stranama. U 2019. godini Meta je zaradila oko 69,7 milijardi dolara od oglasa, dok samo u prvom kvartalu 2024. godine zarađuje oko 40 milijardi, što je porast od 23,8% u odnosu na prošlu godinu (Agius, 2024). Vodeći kupci danas su kompanije HBO Max, Capital One Shopping, Disney+, Walmart, The Home Depot, Samsung, P&Gali, ali i vlade i političari poput Donald Trumpa i Joa Bidena (Uceda, 2022).

Prodani oglasi se prikazuju na stranicama povezanih web-mjesta (Meta, Instagram) ili u aplikacijama korisnika. Ti se oglasi pojavljuju na temelju baze podataka o korisnikovim preferencijama. U pravilu se cijena usluge oglašavanja oblikuje prema broju pojavljivanja ili drugim radnjama korisnika (primjerice, broju *lajkova* ili *klikova*). Meta je već u samim počecima došla u sukob sa zakonom zbog poslovnog modela, u slučaju tzv. Beacon skandala u studenom 2007., kada je Facebook odlučio uvesti novi model komercijalizacije privatnih informacija. Beacon, kao dio tada Facebookova sustava oglašavanja, prikupljao je podatke s vanjskih partnerskih mrežnih stranica kako bi omogućio ciljano oglašavanje na korisničkom News Feedu. Nakon tužbe korisnika, Beacon je modificiran tako da ga korisnici mogu (iako ne moraju) isključiti (Peović Vuković, 2016: 101).

Drugi oblik poslovnog modela uključuje pružanje pristupa korisnicima višestrukom digitalnom sučelju (Peović, 2021). Vrsta ove usluge sastoji se od dvije kategorije. Prva kategorija uključuje usluge koje korisnicima omogućuju traženje drugih korisnika i komunikaciju s njima na višestranom digitalnom sučelju (Peović, 2021). Jedna od tvrtki koja nudi takve usluge je Match Group. Razne aplikacije Match Group (Tinder, Match.com, Meetic, OkCupid, Hinge, PlentyOfFish i OurTime) imaju za cilj korisnicima omogućiti traženje partnera. Tinder je najpopularnija aplikacija, koja je od nastanka 2012. godine u manje od godinu dana imala više od milijun aktivnih korisnika, za 30 mjeseci dosegla je 24 milijuna, a 2021. ju je koristilo oko 75 milijuna korisnika iz 190 zemalja (Peović, 2021). Osnovne usluge Tindera su besplatne, a ostale se naplaćuju. Tinderov godišnji prihod 2023. iznosio je 1,9 milijardi dolara, a svake se godine povećava za 6,9% (Iqbal, 2024).

Drugi primjer davatelja usluga koji korisnicima omogućuje traženje i komunikaciju s drugim korisnicima na višestranom digitalnom sučelju je Zoom, koji pojedincima i

tvrtkama pruža softver za internetsku komunikaciju, sastanke, video-konferencije itd. (Peović, 2021). Prihod Zooma najvećim dijelom dolazi od pretplata koje plaćaju korisnici. Ekonomska kriza povezana s epidemijom COVID-19 ključna je za činjenicu da su prihodi Zooma i srodnih pružatelja naglo porasli. Restriktivne mjere uvelike su povećale učestalost virtualne komunikacije unutar i između tvrtki. U 2019. godini Zoomov godišnji prihod iznosio je oko 300 milijuna dolara, dok danas iznosi preko 4 milijarde dolara (Macrotrends, 2024). Rapidan porast broja korisnika Zooma bilježi se nakon izbijanja epidemije COVID-19. Zoom je u prosincu 2019. godine bilježio 60 milijardi minuta internetskih sastanaka godišnje, dok je u drugom kvartalu 2020. broj već dosegao 79 milijardi, a u drugom kvartalu 2021. godine to je bilo 3,3 bilijuna. Ukratko, Zoom je jedna od najbrže rastućih aplikacija 2020. i 2021. godine s rastom broja korisnika za 2.900% (Woodward, 2024). Drugačiji poslovni model digitalne usluge uključuje usluge koje korisnicima omogućuju isporuku robe ili pružanje usluga izravno između korisnika (Peović, 2021). Na popisu deset najvećih svjetskih tvrtki, a prema kriteriju tržišne kapitalizacije, pratimo dvije takve tvrtke: Amazon i Alibabu – obje s ogromnim rastom prihoda posljednjeg desetljeća. Prihod kineske tvrtke Alibaba povećao se s 376 milijuna yuana 2019. godine na 868 milijardi yuana, odnosno na 126 milijardi dolara 2023. godine, dok je prihod Amazona porastao s 280 milijardi na 574 milijarde dolara 2023. godine. Najkraće se osnovna djelatnost ovih tvrtki može opisati kao pružanje mrežne platforme kao posrednika u opskrbi robom između dobavljača (trgovaca) i kupaca (korisnika) (Stock Analysis, 2024).

Porezi – pravednija distribucija

Razvoj informacijskih i komunikacijskih tehnologija (ICT) dovodi do promjena u poslovanju. Razlika između tradicionalnih tvrtki koje proizvode materijalnu robu ili usluge na pojedinim fizičkim lokacijama i ICT tvrtki je u tome što potonje proizvode nematerijalne digitalne usluge u koje se ubrajaju mrežne trgovine, društvene platforme, internetsko oglašavanje, prijenos i obrada podataka korisnika interneta – dok nisu vezane uz fizičke lokacije. U pozitivne karakteristike tih tvrtki može se ubrojiti prilagodba radnog vremena, stvaranje viška vrijednosti putem novih radnih uvjeta. No jedna od negativnih prilagodbi sigurno je stvaranje profita putem izbjegavanja plaćanja poreza.

Oporezivanje poduzeća u zemljama Europe danas se temelji na modelima utemeljenima početkom 20. stoljeća, stoga digitalni divovi nalaze načine za izbjegavanje poreza. Danas vrijedi načelo prema kojemu se dobit oporezuje na mjestu generiranja vrijednosti. No mjesto stvaranja vrijednosti, kao i pravo države da oporezuje dobit tvrtke, povezano je fizičkom prisutnošću u određenoj zemlji. Da bi se oporezovalo tvrtku, ona treba biti prisutna u zemlji u formi poslovne jedinice. Takva forma poreza ne uzima u obzir nadnacionalni i globalni doseg digitalnih aktivnosti, pri čemu fizička prisutnost u obliku poslovne jedinice nije više potrebna za digitalne usluge.

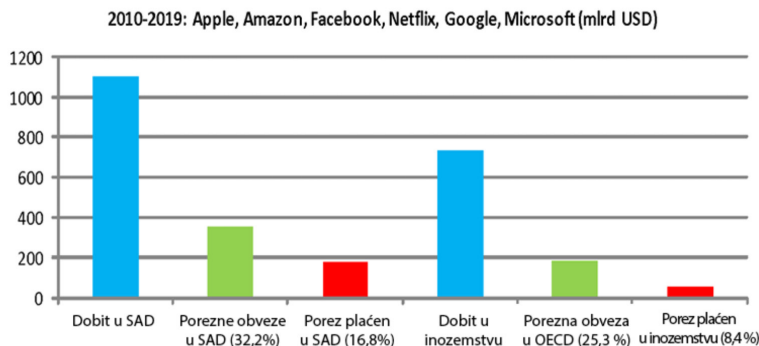
Apple, Meta, Amazon, Google, Airbnb i slične velike digitalne tvrtke danas parazitiraju na zastarjelim zakonskim normama, izbjegavajući plaćanje poreza. Sve ove tvrtke posluju u svim državama članicama Europe. Ipak, dobit se često prijavljuje samo u državama koje imaju niske porezne stope (prednjače Irska i Luksemburg), izbjegavajući tako plaćanje poreza u onim zemljama u kojima se *de facto* ostvaruje prihod i dobit. Za ovaj slučaj ključno je istraživanje članova odbora TAX3 GUE/NGL-a koji je Europski parlament iz 2018. godine oformio za istraživanje financijskog kriminala i utaje poreza. Istraživanje je pokazalo da je jedna od najvećih i najprofitabilnijih tvrtki na svijetu – Apple, u razdoblju između 2015. i 2017. godine, u Europi platila tek oko 0,7% poreza na dobit (Fowler, 2018).

Između prosječne stope poreza na dobit digitalnih tvrtki i tradicionalnih tvrtki u Europi postoji ogroman raskorak koji je 2018. godine utvrdila Europska komisija (European Commission, 2018). Prosječna stopa prema kojoj se u Europi oporezuju digitalna poduzeća je 9,5%. Tradicionalna poduzeća se pak, u prosjeku, oporezuju prema prosječnoj stopi od čak 23% (Europsko vijeće, 2024). Postoji ogromna razlika između zemalja u kojima multinacionalna poduzeća stvaraju vrijednost (proizvodnja, usluge) i zemalja u kojima plaćaju porez na dobit. To će se donekle promijeniti 2024. godine uvođenjem minimalne stope poreza od 15% na sve multinacionalne kompanije koje djeluju na području država članica, tako da se uključilo promjenu karaktera modela poslovanja i činjenicu da kompanije mogu zarađivati profite bez fizičke prisutnosti u zemlji članici (European Commission, 2024). Digitalni divovi prvaci su u utaji poreza (Zucman, 2015), jer im je u odnosu na tradicionalne tvrtke puno lakše baratati prijenosom usluga i proizvoda. Pri tome, multinacionalni digitalni divovi među podružnicama prodaju vlastite proizvode ili usluge po krivotvorenim cijenama. Francuskim ili njemačkim podružnicama

prodaju se skupo robe i usluge irskih ili luksemburških podružnica, a unutar iste korporacije, samo kako bi se dobit evidentirala u poreznim oazama, a u onim zemljama gdje je oporezivanje veće – bilježili gubici. Digitalne tvrtke manipuliraju i cijenama koje je teže procijeniti – prodaju se patenti, logotipovi, zaštitni znakovi, programi. Dok se kod tradicionalnih tvrtki može lakše otkriti precijenjena prodaja proizvoda među podružnicama, to je teže s proizvodima digitalnih tvrtki.

U neravnopravnom položaju su, u odnosu na velike multinacionalne korporacije, i male digitalne tvrtke. Za izbjegavanje poreznih obaveza velike tvrtke imaju na raspolaganju ogromne resurse, složene računovodstvene operacije, svu gospodarsku moć, dok su male digitalne tvrtke na udaru poreznih škara. Poznat je primjer koji se naziva “dvostruki Irac”. Tvrtka Apple je 2013. godine pala pod povećalo glavne uprave Europske komisije za tržišno natjecanje (GU COMP) koja je otkrila kako je Irska Appleu (i drugim digitalnim korporacijama) od 2003. do 2014. godine omogućila da akumuliraju dobit bez plaćanja poreza.

U Irskoj je Apple platio samo 12,5% poreza na dobit, dok bi u istom razdoblju u SAD-u trebao platiti 35% poreza na dobit, no to je samo dio ukupne prevare ili prednosti koju je stekao Apple poslujući u Irskoj. Svakom europskom ogranku Applea Irska je omogućila prebacivanje poreznih obveza na podružnice u poreznoj oazi kao što su Bermude ili Luksemburg. Tada bi takva podružnica naplatila irskoj tvrtki troškove intelektualnog vlasništva poput zaštitnih znakova ili patenata, čime bi se gotovo sav prihod ostvaren u zemlji s višim porezima izvukao bez oporezivanja. Apple je na taj način izbjegao plaćanje poreza od prodaje telekomunikacijskih uređaja, pri čemu sami troškovi fizičke izrade uređaja, uključujući troškove radne snage, predstavljaju tek manji dio – niži su od petine cijene u maloprodaji. Najveći dio prihoda može se prikazati kao prihod od intelektualnog vlasništva. Primjerice iPhone čija je vrijednost 1.000 eura u svojoj cijeni uključuje preko 800 eura prihoda od intelektualnog vlasništva. Troškovi intelektualnog vlasništva mogu se naplatiti poreznoj oazi te se tako može pokazati znatno manju dobit, pa čak i gubitak. Postojao je ogroman pritisak međunarodne javnosti, stoga je irska vlada ukinula ovaj “aranžman” 2014. godine, pa su sve strane korporacije plaćale porez u Irskoj, da bi ponovno taj režim bio napušten, a izbjegavanje poreza ponovno omogućeno, što je posljedica straha da će se iz Irske povući globalne korporacije, prvenstveno američke. (Primjerice, Apple u Corku ima sjedište u kojemu radi oko 6.000 radnika.)

Grafikon 4: 2010. – 2019.: Apple, Amazon, Facebook, Netflix, Google, Microsoft dobit u milijardama USD. Izvor: Fair Tax Mark, 2019: 15-16.

Digitalni divovi izvan SAD-a su u posljednjem desetljeću oporezivani sa samo 8,4%. To znači da su tri puta manje oporezovani u odnosu na prosječnu stopu oporezivanja u zemljama OECD-a (Fair Tax Mark, 2019). OECD (Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj) u svom je izvještaju 2015. priznala probleme u međunarodnom oporezivanju koji su proizašli iz digitalizacije i novih poslovnih modela (OECD, 2015). Izvještaj je objavljen u sklopu OECD/ G20 projekta sprečavanja erozije porezne osnovice i preusmjeravanja dobiti (BEPS), a nakon njega su ministri financija G20 izrazili svoju potporu daljnjim naporima OECD-a u smjeru učinkovitijeg oporezivanja.

Također je ministrima financija skupine G20 u ožujku 2018. godine OECD predstavio privremeni izvještaj o oporezivanju digitalne privrede koji se bavi potrebom prilagodbe međunarodnog poreznog sustava. Digitalizacija privrede zahtijeva takvu prilagodbu, stoga se identificiralo i ključne elemente koje države koje žele uvesti, ali se i privremene porezne mjere moraju uzeti u obzir.

Kao rezultat svih navedenih dokumenata Komisija je 21. rujna 2017. godine objavila komunikaciju “Pravedan i učinkovit sistem oporezivanja u Europskoj uniji za jedinstveno digitalno tržište”.

Slijedila je zajednička politička izjava ministara financija nekoliko europskih država pod nazivom “Zajednička inicijativa oporezivanja trgovačkih društava koja posluju u digitalnom gospodarstvu”. Tom se izjavom dala podrška svim

rješenjima koja su učinkovita i u skladu s europskim zakonodavstvom, a podržalo se i uvođenje tzv. “poreza radi izjednačavanja” koji bi bio primijenjen na dobit koju su u Europi ostvarila digitalna poduzeća. Zatim su 19. listopada 2017. godine uslijedili zaključci Europskog vijeća, u kojima se također istaknula potreba učinkovitijeg i pravednijeg oporezivanja u digitalnom dobu. I ključno, Vijeće je ECOFIN-a 5. prosinca 2017. godine u svojim zaključcima podržalo namjeru mnogih država članica o privremenim mjerama oporezivanja na temelju prihoda od digitalnih aktivnosti u Europi.

Riječ je o privremenim rješenjima, dok bi konačno rješenje bilo uvođenje poreza na digitalne usluge (PDU) koji je Europska komisija pripremila već 2018. godine u obliku Prijedloga direktive o uvođenju poreza na digitalne usluge (PDU) i to u visini od 3%. Prihod od poreza bio bi dio europskog proračuna. Taj su prijedlog nažalost blokirale Danska, Finska, Irska i Švedska krajem ožujka 2019. godine, zbog čega su neke zemlje odlučile, na nacionalnoj razini, uvesti PDU. Francuska, Italija, Austrija, Poljska i Mađarska uvele su ovaj porez, a uvođenje su najavljivale i Belgija, Latvija, Španjolska, Norveška, Slovačka i Češka. (Porez je uvela i Velika Britanija.) Krajem 2021. godine donesena je “Izjava Uključivog okvira OECD-a i skupine G-20 za borbu protiv smanjenja porezne osnovice i premještanje dobiti” kojim je predviđeno rješenje s dva stupa – prvi stup se sastoji od pravila i mehanizama o preraspodjeli prava oporezivanja među jurisdikcijama u kojima najveće i najprofitabilnije multinacionalne kompanije imaju udio na tržištu i ostvaruju profit, dok drugi stup definira globalnu minimalnu stopu na dobit od 15% za sve kompanije koje ostvaruju najmanje 750 milijuna eura (Vijeće Europske unije, 2024).

ZAKLJUČAK

Rad je postavio zadaću objasniti stvaranje monopola tzv. digitalnih divova putem izbjegavanja poreza, s naglaskom na politike Europske unije i načine na koje u Europi Amazon, Google, Meta i druge kompanije stvaraju ogromne profite uz pomoć manjkave legislative. Iako je na razini Europske unije davno primijećeno da digitalni divovi, kompanije poput Applea, Amazona, Mete, Googlea i drugih, profitiraju od činjenice da se u 21. stoljeću koriste modeli poreza iz 20. stoljeća, legislativa na razini Europske unije, a još sporije na razini zemalja članica (ali i zemalja u pretpristupnim pregovorima), rješava ovaj problem. Izbjegavanje

plaćanja poreza na digitalne usluge osiguralo je uspostavljanje monopolističkog statusa najvećim kompanijama, koje su dovedene u privilegirani položaj u odnosu na manje kompanije, ali i u odnosu na tradicionalne kompanije koje ostvaruju dobit i plaćaju poreze u zemlji u kojoj su prijavljene. Monopolistički status koji je stvoren i putem privatizacije korisničkih podataka neadekvatnim je poreznim sustavima učvršćen.

Kako porezi predstavljaju važnu sastavnicu i alat pravednije distribucije bogatstva u modernim liberalnim društvima, potrebno je potaknuti raspravu koja će donijeti rješenja o načinima naplate poreza, visini poreza, te tražiti politički konsenzus u zemljama u kojima digitalni divovi ostvaruju profite bez plaćanja poreza da se to promijeni. Hitno rješavanje problema znači i pravedniju raspodjelu bogatstva u 21. stoljeću koje je potvrdilo da su ekonomske recesije konstanta u kapitalizmu, te da u takvim društveno-ekonomskim prilikama najviše tereta ponesu oni koji žive od svojega rada. Budućnost Europe počiva na solidarnosti, poticanju jednakosti i organiziranju u smjeru društva pravednije distribucije bogatstva.

LITERATURA

- Agius, N. (2024) “Meta’s ad revenue jump 24% in Q4, exceeding expectations”, *Search Engine Land*, 1. 2. 2024. <https://searchengineland.com/metad-revenue-q4-2023-437125> (5. 11. 2024).
- Bilić, P.; Prug, T. i Žitko, M. (2021) *The Political Economy of Digital Monopolies. Contradictions and Alternatives to Data Commodification*, Bristol: Bristol University Press.
- Bellamy Foster, J. i McChesney, R. W. (2011) “The Internet’s Unholy Marriage to Capitalism”, *Monthly Review* 62 (10), 1-30.
- Bowers, S. (2014) “Luxembourg tax files: how tiny state rubber-stamped tax avoidance on an industrial scale”, *The Guardian*, 5. 11. 2024. <https://www.theguardian.com/business/2014/nov/05/-sp-luxembourg-tax-files-tax-avoidance-industrial-scale> (5. 11. 2024).
- Castells, M. (2000) *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (2001) *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business, and Society*, New York: Oxford University Press.

- Castells, M. (2004) “Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint”, u: Castells, Manuel (ur.) *The Network Society A Cross-cultural Perspective*, Cheltenham, UK: Northampton, MA, USA, Edward Elgar.
- Cuthbertson, A. (2020) “Coronavirus tracked: Visualising tech billionaires’ wealth gains during the pandemic”, *Independent*, 11. 10. 2020. <https://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/features/coronavirus-wealth-bezos-zuckerberg-elon-musk-bill-gates-net-worth-a9660161.html> (5. 11. 2024).
- European Commission (2018) “Questions and Answers on a Fair and Efficient Tax System in the EU for the Digital Single Market”, 21. 3. 2018. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_18_2141 (5. 11. 2024).
- European Commission (2024) “A new era for corporate taxation in the EU enters into force today”, 1. 1. 2024. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_6712 (5. 11. 2024).
- Europsko vijeće (2024) “Oporezivanje digitalnog gospodarstva”, 27. 1. 2024. <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/digital-taxation> (5. 11. 2024).
- Fair Tax Mark (2019) *The Silicon Six and their \$100 billion global tax gap*. <https://fairtaxmark.net/wp-content/uploads/2019/12/Silicon-Six-Report-5-12-19.pdf> (5. 11. 2024).
- Foucault, M. (2008) *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978–79*, Palgrave Macmillan.
- Fowler, N. (2018) “New Report: is Apple paying less than 1% tax in the EU?”, *Tax Justice Network*, 25. 6. 2018. <https://taxjustice.net/2018/06/25/new-report-is-apple-paying-less-than-1-tax-in-the-eu> (5. 11. 2024).
- Fredric, J. (1991) *Postmodernism, Or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham, NC: Duke University Press.
- Haidar, J. i Keune, M. (2021) “Introduction: Work and Labour Relations in Global Platform Capitalism”, u: *Work and Labour Relations in Global Platform Capitalism*, Cheltenham/Northampton: Ilera.
- Hedges, C. (2018) “‘The Gig Economy’ Is the New Term for Serfdom”, *Truthdig*,

25. 3. 2018. <https://www.truthdig.com/articles/the-gig-economy-is-the-new-term-for-serfdom/> (5. 11. 2024).
- Iqbal, M. (2024) “Tinder Revenue and Usage Statistic”, *Business of Apps*, 18. 10. 2024. <https://www.businessofapps.com/data/tinder-statistics> (5. 11. 2024).
 - Jameson, F. (1991) *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press.
 - Lamont, J. i Favor, C. (2017) “Distributive Justice”, u: Zalta, E. N. (ur.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2017 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/justice-distributive> (5. 11. 2024).
 - Macrotrends (2024) “Zoom Video Communications Revenue 2019–2024.”. <https://www.macrotrends.net/stocks/charts/ZM/zoom-video-communications/revenue> (5. 11. 2024).
 - Meta (2020) “Facebook Reports Fourth Quater and Full Year 2019 Results”, 29. 1. 2020. <https://investor.fb.com/investor-news/press-release-details/2020/Facebook-Reports-Fourth-Quarter-and-Full-Year-2019-Results/default.aspx> (5. 11. 2024).
 - OECD (2015) *Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy, Action 1 – 2015 Final Report*, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264241046-en> (5. 11. 2024).
 - OECD/G20 (2015) *Base Erosion and Profit Shifting Project. Adressing the Tax Challenges of the Digital Economy. Action 1: 2015. Final Report*, OECD.
 - Pavelski, J. (2013) “Medieval peasants got a lot more vacation time than you: economist”, *New York Post*, 4. 9. 2013. <https://nypost.com/2013/09/04/medieval-peasants-got-a-lot-more-vacation-time-than-you-economist/> (5. 11. 2024).
 - Peović Vuković, K. (2016) *Marx u digitalnom dobu. Dijalektički materijalizam na vratima tehnologije*, Zagreb: Durieux.
 - Peović, Katarina (2021) *Prijedlog zakona o porezu na digitalne usluge*, 18. siječnja 2021. https://www.radnickafronta.hr/media/filer_public/fc/37/fc379ab0-198e-4214-adfe-63cba7d701da/prijedlog_zakona_o_porezu_na_digitalne_usluge.pdf (5. 11. 2024).

- Statista (2024) “Annual revenue of Alibaba Group from financial year 2014 to 2024”. <https://www.statista.com/statistics/225614/net-revenue-of-alibaba/> (5. 11. 2024).
- Stallman, R. (2006) “Did You Say ‘Intellectual Property’? It’s a Seductive Mirage”, *Policy Futures in Education* 4 (4), 334-336. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.2304/pfie.2006.4.4.334> (5. 11. 2024).
- Stock Analysis (2024) “Amazon revenue”. <https://stockanalysis.com/stocks/amzn/revenue/> (5. 11. 2024).
- Uceda, J. (2022) “Meta Advertising Index: Who Are the Big Spenders?”, *Sortlist*, 28. 9. 2022. <https://www.sortlist.com/datahub/reports/meta-advertising-index/> (5. 11. 2024).
- van Dijck, J.; Poell T. i de Waal, M. (2018) *The Platform Society. Public Values in a Connective World*, New York: Oxford University Press.
- Vijeće Evropske unije (2024) “Oporezivanje digitalnoga gospodarstva”. <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/digital-taxation/> (5. 11. 2024).
- Woodward, M. (2024) “Zoom User Statistics: How Many People Use Zoom in 2024?”, *Search Logistics*, 21. 2. 2024. <https://www.searchlogistics.com/learn/statistics/zoom-user-statistics> (5. 11. 2024).
- Zoellner, D. (2020) “Coronavirus: Jeff Bezos, world’s richest man, asks public to donate to Amazon relief fund”, *Independent*, 24. 3. 2020. <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/coronavirus-amazon-jeff-bezos-relief-fund-covid19-billionaire-net-worth-a9422236.html> (5. 11. 2024).
- Zucman, G. (2015) *The Hidden Wealth of Nations. The Scourge of Tax Havens*, Chicago: University of Chicago Press.

INFORMATIONALISM – CREATING A MONOPOLY BY DENYING DISTRIBUTIVE JUSTICE

Summary: The paper deals with the creating of the so-called monopoly of digital giants through tax avoidance, which in liberal societies present one of the fundamental forms of distributive justice and one of the foundations of fair “government”. Using the examples of companies such as Amazon, Google, Meta and others, the work shows the ways of creating advantages compared to other companies and the models that ensure monopoly, but also the ways in which the European Union fights this problem. The paper analyzes network services within the so-called platform capitalism, where communication takes place in the network sphere, which is largely determined by profit and profit orientation. An insight into the understanding of digital communication is provided with an insight into the legislation that defines that communication. The political economy of digital monopolies is key to the commodification of data and affects the character of digital communication.

Keywords: *governmentality, platform capitalism, digital giants, taxes*

SOCIJALNE
STUDIJE ■
■ **SOCIAL**
■ **STUDIES**

VIOLENCE IN THE WESTERN BALKANS

Kristina Pejković

Research Associate, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia

Milica Lazić

Research Associate, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia

Summary: The main goal of this study is to reconsider violence in Western Balkan countries (WBC) compared to global and European averages, questioning negative stereotypes about the Balkan peoples. By examining recent homicide rate data, a widely accepted indicator, the paper positions violence rates in WBC relative to these benchmarks. Additionally, it investigates socioeconomic and cultural factors contributing to variations in homicide rates, analysing elements such as poverty, social inequality, unemployment, and the Global Peace Index. The present study also addresses other forms of violence, including femicide and organized crime rates. Furthermore, it explores the cultural context, particularly the declining influence of the traditional culture of honour historically associated with blood feuds in the pastoral regions of the WBC. This comprehensive approach aims to foster a nuanced understanding of the relationship between sociocultural factors and regional violence.

Keywords: *homicide rate, violence, Western Balkan, sociocultural factors, cultural context, stereotypes*

INTRODUCTION

The term “Balkans” often carries a stigma, largely due to the conflicts of the 20th century, which are frequently attributed to a perceived culture of violence in the region (Todorova 2015; Kolstø 2016). In the late 1990s, the European Union officially incorporated the term “Western Balkans” into its lexicon to refer to countries in Southeast Europe that were not EU members, including Serbia, Montenegro, North Macedonia, Kosovo, Bosnia and Herzegovina, and Albania (Kolstø 2016). This region’s name is increasingly mentioned in the media and public discourse. Despite the violent stereotypes associated with these countries, there is a lack of substantial data on this issue.

Compared to the USA, Europe lacks a consistent tradition of studying homicides due to various reasons, such as different legal frameworks across European countries. The most comprehensive studies are the European Homicide Monitor, which does not include Western Balkan countries, and the Balkan Homicide Study, which covers Croatia, Hungary, Kosovo, Macedonia, Romania, and Slovenia (Getoš Kalac 2021; Liem 2021). Due to the lack of data, this paper aims to analyze violence in the WCB region¹. The homicide rate is considered the least controversial indicator of the level of violence because it is the easiest to observe and record, making it a common measure in comparative and historical studies (Mišambled 2015).

The Western Balkans, as a post-conflict region, face numerous tensions and unresolved ethnic conflicts that contribute to various forms of violent extremism, including Islamic and right-wing extremism. Evidence of this is seen in individuals from this region traveling to war zones and joining terrorist organizations in recent decades. It is assumed that these types of violent extremism are closely linked to organized crime and often use sports as a channel for recruitment and spreading ideology (Djoric 2023). Right-wing ideologies, closely associated with violence, foster xenophobia, nationalism, and racism (Pazhoohi and Kingstone 2021). Given the region’s conflicted history and pervasive negative stereotypes, analyzing

¹ Violence is a much broader concept than homicide. Despite the lack of a universally accepted definition of violence, it can be broadly defined as a form of behavior aimed at causing harm, injury, or death to oneself, others, and/or groups (Pejković 2023). However, since there are many forms of manifestation and they are not easy to quantify. In this sense, the homicide rate per 100 inhabitants stands out as the most suitable for quantification of violence (Liem 2021).

contemporary data within Western Balkan countries (WBC) is crucial. Therefore, this study will examine secondary data of statistical indicators of violence in the WBC to contextualize the region in comparison to global and European averages (where the WBC belongs territorially).

However, quantifying the degree of violence is challenging due to its multifaceted nature. Homicide rates, being one of the most serious and least disputed indicators of violence, provide a suitable basis for cross-national comparison. Global homicide statistics face several limitations, including differences in how homicide is defined and reported across nations, as well as discrepancies in data accuracy and availability (Oberwittler 2019).

Additionally, global averages are heavily influenced by the wide disparities among countries' homicide rates, ranging from minimal rates in countries like Japan (0.25) and Singapore (0.10) to significantly higher rates in nations like Jamaica (52.13) and Honduras (38.25) in 2021 (UNODC 2023).

Homicide, as a form of violent death, is distinct from wartime casualties. Violent deaths can be classified into four categories: (1) killings in war and conflicts, (2) non-conflict deaths, (3) self-inflicted deaths, and (4) killings during civil unrest. Within non-conflict-related deaths, self-defenses, legal interventions, and unintentional homicides (both negligent and non-negligent) are not classified as homicides (UNODC 2013). While different types and classifications of homicide exist, deliberate and unlawful killings are typically considered homicides.

These are often associated with criminogenic activities, interpersonal dynamics, and socio-political contexts. Such homicides serve as significant indicators in violence research, generating fear, anxiety, and social instability (UNODC 2013).

According to 2021 data, the global count of homicide victims stands at 458,000, with 81% being men and 19% women. Africa records the highest number of victims (176,000), while Europe and Oceania have the lowest counts (17,000 and 1,000 victims). The global homicide rate per 100,000 inhabitants remained relatively stable from 2015 to 2021, standing at 5.9 and 5.8 (UNODC 2023).

Table 1. *Victims of intentional homicide - Regional Estimate (United Nations Office on Drugs and Crime n.d.).*

Region	Subregion	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.
Africa	Sub-Saharan Africa	13.91	13.86	14.04	13.81	13.78	13.48	14.09
	Northern Africa	5.79	5.82	5.94	5.85	5.90	5.82	6.27
	All Africa	12.37	12.33	12.52	12.32	12.31	12.07	12.66
Americas	Northern America	4.58	4.96	4.90	4.62	4.67	5.98	6.32
	Latin America and Caribbean	22.55	23.44	23.91	23.16	21.10	20.30	19.91
	All America	15.96	16.68	16.96	16.38	15.10	15.08	14.96
Asia	Western Asia	4.64	5.01	5.23	5.29	4.90	4.49	4.99
	Southern Asia	3.46	3.17	3.06	3.04	3.01	3.01	3.01
	South-eastern Asia	2.73	2.89	2.36	1.90	1.72	1.78	3.68
	Eastern Asia	0.69	0.65	0.60	0.56	0.55	0.53	0.52
	Central Asia	2.53	2.81	2.59	2.16	1.85	1.74	1.75
	All Asia	2.40	2.32	2.19	2.10	2.04	2.02	2.33
Europe	Western Europe	1.05	1.10	1.02	0.99	0.90	0.94	0.91
	Southern Europe	0.87	0.81	0.79	0.76	0.73	0.70	0.70
	Northern Europe	1.19	1.27	1.26	1.19	1.21	1.16	1.17
	Eastern Europe	7.17	6.84	5.91	5.17	4.83	4.62	4.34
	All Europe	3.46	3.34	2.94	2.62	2.46	2.37	2.24
Oceania	Polynesia	2.77	2.39	3.59	5.45	2.30	3.32	3.32
	Micronesia	3.74	3.17	3.17	3.41	4.19	4.18	3.75
	Melanesia	7.90	7.92	7.94	7.96	7.97	7.98	7.99

	Australia and New Zealand	1.00	0.96	0.83	0.99	1.17	0.96	0.88
	All Oceania	2.91	2.88	2.82	2.98	3.07	2.95	2.90
World	World	5.92	5.96	5.93	5.76	5.56	5.51	5.79

According to UNODC 2023, the annual homicide rate per 100,000 people in the WBC is below the global homicide rate (5.8). The regions with the highest homicide rates in 2021 were Latin America and the Caribbean (19.91) and Sub-Saharan Africa (14.09), while the lowest homicide rates in 2021 were recorded in Eastern Asia (0.52), Southern Europe (which includes the WBC) (0.70), Australia and New Zealand (0.88), and Western Europe (0.91).

Based on this data, Southern Europe that include WBC ranks as the region with the second-lowest homicide rate globally and the lowest rate in Europe. Since some countries outside the Western Balkans are also included in Southern Europe (UNODC 2023), the average is calculated accordingly.

Homicide rates in the Western Balkans are significantly lower ($t = -10.60$, $p < .01$) than those in some developed societies, such as North America, which had a homicide rate of 6.81 in 2021. In 2021, the WBC had the following homicide rates: Albania 2.31; Bosnia 0.98; Kosovo 1.99; Montenegro 2.39; North Macedonia 0.67; and Serbia 1.06. All WBCs have homicide rates lower than the global average, with Albania, Montenegro, and Kosovo having higher rates compared to other WBCs (UNODC 2023).

The level of violence in the Western Balkans also depends on the comparison with other countries. If the WBCs are analysed in comparison to the global average, it can be concluded that they have a very low homicide rate. However, when compared to Western and Northern European countries, they have a slightly higher homicide rate, but still a lower rate compared to Eastern Europe.

Table 2. *Victims of intentional homicide in the Western Balkans countries (United Nations Office on Drugs and Crime n.d.).*

Rate per 100,000 population (UNODC)	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.
Albania	2.22	2.74	2.01	2.29	2.26	2.13	2.31	1.65
Bosnia and Herzegovina	1.62	1.29	1.22	1.15	1.25	1.30	0.98	1.08
Kosovo under UNSCR 1244	2.39	2.17	2.77	2.57	1.42	2.21	1.99	?
Montenegro	2.68	4.42	2.37	2.22	3.65	2.86	2.39	2.55
North Macedonia	1.19	0.90	1.47	1.18	1.09	0.52	0.67	0.86
Serbia	1.33	1.55	1.15	1.41	1.19	1.14	1.06	1.02

Therefore, the data on homicide rates in the WBCs contradict the negative stereotypes about the violent Balkans. A similar trend is observed across the rest of the Balkans, as evidenced by recent research (Getoš Kalac 2021). Although homicide rates in the Western Balkans are slightly higher than in some countries in Northern, Western, and Central Europe, they are far below the rates observed in Eastern Europe and certain regions of Asia, Africa, and the Americas (Getoš Kalac 2021).

Despite the contradicting homicide rate data, stereotypes about the wild and violent Balkans persist due to historical, sociopolitical, and cultural circumstances, as well as the ethnic diversity of the region (Župančič and Arbeiter 2016). Some authors suggest that the development of negative stereotypes about the Balkans is strongly linked to the oppressor-oppressed relationship, shaped through negative interactions with occupiers or oppressors, such as the Ottoman and Austro-Hungarian empires. These stereotypes extend to various aspects of life, including politics, culture, music, and literature (Župančič & Arbeiter 2016).

Moreover, due to these historical circumstances, the Balkans have been labeled as “the other,” more primitive and violent compared to the rest of Europe. The discourse on Balkan countries has been shaped by Eurocentric thinkers in the

West, though it is important to note that the West does not hold a homogeneous view of the Balkans. These negative stereotypes often overlook the region's unequal power dynamics and historical circumstances (Todorova 2015). While violence in the Western Balkans can be understood in a historical context due to the region's tumultuous past, this study focuses on the contemporary situation and modern data.

Method and Materials

This work is based on the analysis and comparison of secondary data related to violence and associated socioeconomic factors and cultural contexts. The rates of homicides per 100,000 inhabitants in countries were analyzed as available and the least controversial general indicators of violence. In addition, femicide rates and homicides connection with the use of firearms were analyzed associated to cultural context. The mentioned data were analyzed through the United Nations Office on Drugs and Crime (UNDOC) website, which collects these data from national statistics annually. UNDOC provides the most comprehensive and accurate statistics regarding these variables.

Data on socioeconomic factors most commonly linked to homicide rates through previous research, such as inequality rates or the Gini coefficient, poverty rates relative to the national level, and unemployment rates, were analyzed using data from the World Bank website, which provides up-to-date, comprehensive, and accessible data.

As additional indicators of violence, the Global Peace Index (GPI) and the Global Organized Crime Index were analyzed. The Global Peace Index (GPI) is a measure developed by the Institute for Economics and Peace (IEP) that ranks countries around the world based on their level of peacefulness. The index is composed of 23 qualitative and quantitative indicators from highly respected sources, which are grouped into three key domains: (1) ongoing domestic and international conflict - this domain assesses the degree of conflict within the country and its involvement in external conflicts; (2) societal safety and security - this domain measures the levels of safety and security in society, including factors such as crime rates, terrorist activity, violent demonstrations, and the presence of a well-

functioning government; (3) militarization - this domain evaluates the extent of a country's militarization, including military expenditure, the size of the military, and the ease of access to weapons. The GPI provides a comprehensive analysis of the state of peace in countries, allowing for comparisons over time and between different nations. It aims to identify the key factors that drive peace and to help governments, organizations, and societies improve their policies and actions to foster a more peaceful world. The index is updated annually and covers 163 countries, representing over 99% of the world's population. The Global Organized Crime Index is a tool that provides a detailed analysis of the state of organized crime across different countries. It assesses the level of organized crime presence and the ability of states to respond to these challenges, examining various forms of organized crime, criminal networks, and state resilience through legislation and institutions. The scale ranges from 1 to 10, with 10 indicating the highest level of organized crime presence. It is conducted by the Global Initiative Against Transnational Organized Crime.

During the data analysis, in cases where it was necessary to determine whether there was a statistically significant difference, a t-test for statistical significance was conducted. This test was performed in the SPSS program.

Socioeconomic conditions and violence in the Western Balkans

Different social and economic conditions such as unemployment rates, social inequality, poverty rates, and organized crime are associated with the homicide rate in a country level. In research, economic factors such as poverty and income inequality have been highlighted as having a significant impact on crime and homicide rates (Williams 1984). However, a large number of studies investigating the correlation between socioeconomic factors and homicide rates are limited to a few economically developed countries, making it difficult to establish universal patterns. According to a cross-national study covering 165 countries (Ouimet 2012), it was found that economic development, inequality rate, and poverty rate, which is also often manifested through excess infant mortality, are significant predictors of homicide rates in country level. Furthermore, it was observed that in countries with medium development, income inequality has a greater influence on homicide rates compared to poverty rate and economic development (Ouimet

2012; Wilkinson & Pickett 2016). This is explained by the assumption that poverty, low income levels, and income disparities contribute to the creation of relative or absolute deprivation among individuals who are inclined to commit homicide. A study in China, based on an analysis of court verdicts from 2014 to 2016 and census data from 2005, concluded that in addition to the aforementioned factors, internal rural-urban migration from more violent areas contributes to the increase in homicides in destination areas (Dong, Egger & Guo 2020).

The countries of the Western Balkans have been in transition for more than two decades. Although the post-war period is characterized by modest progress and reduced inflation, processes such as deindustrialization, privatization, and job cuts have led to an increase in unemployment rates and the maintenance of a poor standard of living in the past decade. The negative consequences of these processes include mass emigration, brain drain of highly educated and skilled workers, increased unemployment rates, and widespread poverty among the population during this period (Ganić 2019).

Of all socioeconomic factors, the distribution of wealth and income inequality have the greatest impact on the prevalence of violence and social problems in general. Even in wealthy countries with significant social inequalities, social problems multiply, thereby undermining social well-being (Wilkinson & Pickett 2016). According to recent World Bank data, the Gini coefficient, which measures income inequality, is most pronounced in South Africa (63.0) and least pronounced in Nordic and Central European countries. The WBC's belong to middle-income states and all have lower levels of social inequality compared to the global average, but higher compared to some European neighbours.

Table 3. *Gini coefficient at Western Balkans countries (World Bank n.d.).*

Country	Gini	Year
Albania	29.4	2020
Bosnia and Herzegovina	33.0	2011
Kosovo under UNSCR 1244	29.0	2017
Montenegro	34.3	2021
North Macedonia	33.1	2021
Serbia	35.0	2020

According to World Bank data, the Gini coefficient in the WBC does not significantly differ from that of European Union countries ($t = .698$, $p = .490$). Some WBC have higher Gini coefficients for the year 2021 compared to certain EU countries, such as Slovenia (24.3), Belgium (26.6), Denmark (28.3), and Croatia (28.9). Conversely, they have lower or similar coefficients compared to others, such as Germany (31.7 in 2019), Spain (33.9 in 2021), and Italy (34.8 in 2021). It is important to note that for some WBC, newer data is missing, especially for Bosnia and Herzegovina, where the last available data is from 2011, and for Kosovo, where data is available only up to 2017. When comparing WBC with EU countries that have lower Gini coefficients, the impression of greater inequality arises. According to some authors (Orovcanec 2017), this region is characterized by pronounced inequality and insecurity, which pose security risks and undermine trust in democratic processes. Although some WBC have improved their fiscal policies, efforts should continue to reduce these inequalities, which lead to negative consequences such as emigration, hindered economic growth, and regional destabilization (Arsić 2022: 20). It is commonly assumed that poverty is associated with violence. Most authors agree that violence can be a consequence of certain living conditions in poverty, such as poor housing conditions, stressful environments, neighbourhood, and family problems. Additionally, violence through a feedback loop produces poverty, hindering economic progress and forcing those unable to leave such environments to coexist (Crutchfield and Wadsworth 2003). Therefore, poverty stands out as one of the structural societal conditions for violence, and it needs to be analysed in that context. There are various ways to determine a country's poverty, and here we will present World Bank data on the poverty rate relative to the national poverty threshold in the WBC.

Table 4. *Poverty headcount ratio at national poverty lines (% of population) (World Bank n.d.).*

Country	Most recent value	Most recent year
Albania	22.0	2020
Bosnia and Herzegovina	16.9	2015
Kosovo under UNSCR 1244	17.6	2015
Montenegro	20.3	2021
North Macedonia	21.8	2019
Serbia	21.0	2021

The WBC have a slightly higher poverty rate compared to some European countries, and newer data is missing for Bosnia and Herzegovina, Kosovo, and North Macedonia. According to data from 2021, most European Union countries have a lower poverty rate compared to the WBC, but some have similar or higher rates, such as Estonia (22.8) and Bulgaria (22.9). Therefore, the poverty rate in the WBC ($M = 20.11$, $SD = 2.25$) does not significantly ($M = 16.53$, $SD = 4.35$) deviate from the European Union average ($t = 1.947$, $p = .061$), nor does the homicide rate.

Another extensively studied socioeconomic aspect of violence is the unemployment rate. Data on unemployment rates in countries are not entirely reliable due to changes in the nature of jobs. Unemployment, especially among youth, is considered one of the key causes of riots and civil wars in developing countries (Cramer 2011). Unemployment is linked to criminal behavior and violence in several ways, with economic survival and the presence of anomie among youth being two primary factors. However, older research has shown that crime often increases even during periods of low unemployment, with criminal acts committed by both employed individuals and those of school age.

Thus, the unemployment rate is intricately linked to violence through economic hardships and social deprivation (Tarling 1982; South & Cohen 1985). For example, recent research in Europe indicates that an increase in the unemployment rate leads to an increase in both violent and non-violent crime. It has also been found that the crime rate decreases during periods of economic expansion (Jawadi et al. 2021).

According to research in the United Kingdom, the relationship between unemployment and domestic violence is quite unexpected (Anderberg 2016). According to their assumption, supported by data to a large extent, male and female unemployment have opposite effects on domestic violence. Increased male unemployment is associated with reduced frequency of domestic violence, while increased female unemployment is associated with increased frequency of domestic violence. This theory can also be linked to the fact that economically dependent women are often victims of violence (Anderberg 2016). In contrast, a study of European countries on the relationship between suicide and homicide found a correlation between unemployment (especially among men) and the homicide rate, as well as suicide (Ritter & Stompe 2013). Research conducted

in the USA during the COVID-19 pandemic clearly showed significant changes, namely, an increase in unemployment and an increased number of homicides and armed conflicts, but not other forms of crime (Schleimer et al. 2022).

Table 5. *Unemployment rate, total (% of total labour force) (World Bank n.d.).*

Country	Most recent year	Most recent value
Albania	2023	11.1
Bosnia and Herzegovina	2023	11.8
Kosovo under UNSCR 1244	-	-
Montenegro	2023	14.4
North Macedonia	2023	13.2
Serbia	2023	7.8

When it comes to the WBC, there is no apparent association between higher unemployment rates and higher homicide rates. Although Montenegro has the highest homicide rate among the WBC and the highest unemployment rate, Serbia, which has the lowest unemployment rate, also has a lower homicide rate compared to other WBCs. North Macedonia, despite having a higher unemployment rate, just below Montenegro, has the lowest homicide rate among the WBC. There is no evident difference in unemployment rates among the WBC, except between Serbia and Montenegro. The global average for 2023 is 5.1, and the European average is 6.5. Thus, on average, the WBC (11.6) have a noticeably higher unemployment rate compared to both averages mentioned. This fact can be considered a concerning factor for the manifestation of violence in the future, depending on the direction of unemployment rate development in these countries. This socioeconomic factor can be considered as part of the explanation for why the WBC have a slightly higher homicide rate compared to some European Union countries. Peace can be defined in multiple ways in relation to violence and social goals. When considered in relation to violence, peace can be understood as the absence of violence, but also as a state in which it is possible to resolve conflicts non-violently and creatively. When considered in relation to social goals, peace can be understood as the absence of direct, structural, and cultural violence (Galtung 1969; 1996).

Determining the safety and level of peace in countries is not straightforward. Currently, the most authoritative indicator of these characteristics is the Global Peace Index (GPI), which the Institute for Economics and Peace measures annually for 163 nations worldwide. This index is based on 23 indicators categorized into four categories: militarization, safety and security, domestic conflicts, and international conflicts (Institute for Economics & Peace 2023). A lower GPI indicates a higher level of peace in a country. According to the latest data from 2023, Iceland has the lowest GPI and the highest level of peace (1.124), while Afghanistan has the highest GPI and the lowest level of peace (3.448) (Institute for Economics & Peace 2023).

Table 6. *Global Peace Index 2023 by Western Balkans (Institute for Economics & Peace 2023).*

Country	Most recent year	Most recent value
Albania	2023	1.745
Bosnia and Herzegovina	2023	1.892
Kosovo under UNSCR 1244	2023	1.946
Montenegro	2023	1.772
North Macedonia	2023	1.713
Serbia	2023	1.921

Europe is the most peaceful region in the world, although it has become less peaceful compared to 15 years ago due to the war between Russia and Ukraine. Of the ten most peaceful countries in the world, seven are located in Europe. Levels of peace are categorized as very high, high, medium, low, very low, and countries not included in the categorization. Four WBC fall into the category of countries with high levels of peace, namely Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and North Macedonia, while Serbia and Kosovo fall into territories with medium GPI (Institute for Economics & Peace 2023). Based on reports on peace over the past decade, it can be concluded that WBC vary from high to medium levels of peace. In structures of organized crime, violence is an integral part of life. Therefore, the level of organized crime is often related to the homicide rate in countries. Members of organized crime are generally willing to kill, which is part of their business, so the level of organized crime is an important predictor

of violence in a country (Geis 1966). The increase in organized crime can hinder the functioning of the state apparatus in the long run, which should represent the regulatory authority in controlling violence due to the increase in corruption. Such a situation may create fertile ground for an increase in homicides (Van Dijk 2007). An example of this is the countries of South America with an extremely high homicide rate because it is assumed that gang-related criminal activities account for a third of homicides in the Western Hemisphere (UNODC 2023).

However, the relationship between regulatory authority, organized crime, and the homicide rate is not one-sided. It is assumed that in countries with an extremely high homicide rate where state structures lack the capacity to deal with violence, the role of organized crime structures is to regulate violent crimes and homicides (Garzón-Vergara 2016). Supporting this are data showing that in countries with a strong state apparatus like Great Britain, homicides associated with organized crime are very rare. In Great Britain, such homicides are usually associated with tensions within the group, intergroup rivalry, and resistance from citizens and police during organized robberies (Hopkins, Tilley & Gibson 2013).

In contrast to studies on the homicide rate, there are many studies on organized crime in the WBC. After the wars of the nineties, this region was recognized for the influence of organized crime. Although there has been noticeable progress in this regard, the WBC are still recognized in literature and reports on organized crime as an unstable region with increased security risks in Europe (Tărteață 2021). In addition to past military conflicts, contemporary risks in WBC include potential threats from terrorist groups of Islamic extremism and fundamentalism and transnational crime due to their transit position (Tasić & Blagojević 2017; Tărteață 2021).

The Global Organized Crime Index (GOCI), compiled based on the analysis of the criminal market and criminal actors in the WBC, is on average slightly higher compared to European average (4.74). What is noticeable is a higher GOCI in Serbia, followed by Montenegro and Bosnia and Herzegovina. There is no data available for Kosovo. However, it cannot be established a association between organized crime and the homicide rate in WBC because, for example, Serbia has the highest GOCI but a lower homicide rate compared to other WBC.

Table 7. *GOCI (Global Organized Crime Index 2023) (OECD, n.d.)*

Country	Most recent year	Most recent value
Albania	2023	5.17
Bosnia and Herzegovina	2023	5.85
Kosovo under UNSCR 1244	-	-
Montenegro	2023	5.90
North Macedonia	2023	5.03
Serbia	2023	6.22

In the WBC, patriarchal values continue to persist, which are reflected in specific forms of violence such as domestic violence and femicide as an extreme consequence of violence against women. In WCB, the institutional and societal response to this type of violence can still be characterized as unsatisfactory, and this is contributed to by widespread gender stereotypes and prejudices (Beker 2023). Based on the analysis of data from criminal reports in Serbia, it can be concluded that risk factors contributing to femicide include: women's exposure to domestic violence, abuse of alcohol and psychoactive substances, availability of weapons, presence of mental disorders, etc. (Spasić, Kolarević & Luković 2017).

The average global rate of femicide per 100,000 population in 2020 was 2.0. Data varies by year, and according to the latest reliable data, the average femicide rate in WCB is below the global average rate, and do not deviate from European Union averages. Following the global pattern, the majority of femicides are committed either by the woman's intimate partner or by a family member (UNODC 2023).

Table 8. *Intentional homicide, female (per 100,000 females) (World Bank, n.d.)*

Country	Most recent year	Most recent value
Albania	2021	0.8
Bosnia and Herzegovina	2021	0.4
Kosovo under UNSCR 1244	2020	1.0
Montenegro	2021	0.6
North Macedonia	2019	0.4
Serbia	2021	0.7

According to global data from 2021 (UNODC 2023), it has been concluded that homicides have a pronounced gender characteristic. Although 81% of homicide victims worldwide are men and boys, women are much more likely to be victims of homicides committed in the home (54%) and by a partner (66%), while 11% of men are victims of similar killings by a partner or family member.

Honour Culture and violence in the Western Balkans

The region of the Western Balkans is highly diverse in terms of culture and history. It is inhabited by members of various religious, ethnic groups, and traditions. This cultural diversity has led to periods of peaceful coexistence as well as ethnic-religious conflicts in the Western Balkan countries (WBC) as a result of negative perceptions of 'the other' - individuals belonging to different religions, nations, or ethnic groups (Akova & Unal 2015). The enduring impact of ethnic conflicts and wars in these areas on the perception of others and mutual national relations is evidenced by the fact that all national states promote different narratives about their violent past. These remembrance culture, endorsed by state elites, continue to be sources of conflict. Such narratives about the past are often one-sided, intolerant, exclusive, and selective (Vuković 2021).

In addition to ethnic and religious diversity in the Western Balkans, there is another cultural specificity associated with everyday violence, namely the culture of honour that was until recently prevalent in the mountainous regions of the WBC. It is assumed that the culture of honour is a universal form of social control in the history of human societies. In some communities around the world, this violent form of culture has persisted, although it has disappeared in the majority. Therefore, prehistoric and contemporary societies with a tradition of frequent conflicts and retaliatory violence can be considered honour cultures (LeBlanc 2014). This form of cultural norms can also be considered a form of cultural violence because they make violent behaviour acceptable. Such norms directly justify retaliatory violence and are often uncritically passed down from generation to generation (Galtung 1969). In the context of honour culture values, honour refers to one's self-evaluation or self-esteem based on a subjective sense of what others think and self-perceived reputation (usually male). Members of this culture are more willing to act aggressively, sometimes lethally, to seek

revenge when they perceive that someone else has injured their honour, family, or values (Nisbett and Cohen 1996). Consequently, honour culture is associated with increased violence and homicide rates.

There are various forms of expressing honour culture, and its most extreme expressions are honor killings, which can be individual or group, carried out by multiple individuals. In certain parts of the Western Balkans, especially in Montenegro, Albania, Kosovo, and to a lesser extent in Bosnia and Herzegovina, the culture of honour with its violent form of blood revenge has persisted for a long time (Karan 1973). However, it is surprising that there is a small number of papers on this topic (Karan 1973; Boehm 1986; Herco 2012). In most cases, the phenomenon of blood revenge has not been analysed in the context of what is called the culture of honour, i.e., the connection between the phenomenon of blood revenge and this cultural context has not been recognized. The reason for this may be the diversity of violent practices associated with the culture of honour, as well as different names such as dignity culture or face culture, which are more often associated with the Balkan region (Yao et al. 2017). What they all have in common is the possibility of expressing retaliatory violence to preserve reputation. In the scientific literature, blood revenge in the Western Balkans has been primarily considered from the perspective of legal sciences, and it has been explained as a form of social control that preceded laws banning this violent practice. In this sense, blood revenge in the Western Balkans represents a form of customary law or an informal way of regulating social life and sanctioning generally accepted social norms and values (Herco 2012). In other words, blood revenge represented a violent way of resolving violent situations and disputes that were common between families, clans, and even especially within tribal communities in the mountainous parts of the Balkans, as evidenced by ethnographic data (see Boehm 1986).

At the core of the culture of honour and the practice of blood revenge is the importance of male reputation and retaliatory violence. Although honour culture varies from society to society, a common factor that influences its presence is food production. Previous research has found that honour culture is more prevalent in pastoral communities compared to agricultural ones (Grosjean 2014). This may explain the difference in the presence of blood revenge in regions of the WBC, as it was most present in pastoral parts of the Balkans such as Montenegro, Albania,

Kosovo, and Bosnia and Herzegovina (Karan 1973; Boehm 1986). One explanation for this difference is the weak regulatory authority present in such areas and the possibility of livestock theft (Grosjean 2014). It is possible to notice, according to contemporary data on the homicide rate, that Montenegro, Albania, and Kosovo, where blood revenge was most prevalent in the Western Balkans, have, on average, higher homicide rates compared to Serbia, North Macedonia, and even Bosnia and Herzegovina, where it was less present or absent.

An important question regarding the influence of honour culture on violence is the existence of this culture. Some authors wonder whether there are unique values that can be called honour culture and whether they differ from the values of for e.g., gun culture (Felson & Pare 2010). At the heart of this is the assumption about the influence of weapon carrying (firearms or sharp objects) on lethal violence. According to data from 2021 (UNODC 2023), the highest percentage of homicides in the world was committed with firearms, accounting for 40%, and sharp objects for 22%. Other homicides were committed by other means (24%), and for 14%, the mechanism was not determined. In Europe, 12% of homicides were committed with firearms, 30% with sharp objects, 28% with other methods, and the method was not determined for 30%. The majority of homicides in the Western Balkans were also committed with some type of weapon (firearms, explosives, sharp objects, etc.), with Serbia standing out from other WBC in the large number of homicides with undetermined mechanisms.

Table 9. Mechanism of intentional homicide at WBC per 100,000 people (United Nations Office on Drugs and Crime n.d.).

Country	Mechanism	Year
Albania	Another weapon - sharp object 0.35 Firearms or explosives 1.75 Other mechanism 0.21	2021
Bosnia and Herzegovina	Another weapon 0.40 Sharp object 0.34 Firearms or explosives 0.43 Other mechanism 0.12	2021
Kosovo under UNSCR 1244	-	-

Montenegro	Another weapon - sharp object 0.48 Firearms or explosives 1.11 Unspecified means 0.64 Other mechanism 0.16	2021
North Macedonia	Another weapon - sharp object 0.24 Firearms or explosives 0.24 Other mechanism 0.14	2021
Serbia	Another weapon - sharp object 0.33 Firearms or explosives 0.16 Unspecified means 0.37 Other mechanism 0.19	2021

CONCLUSION

Based on the analysis of secondary data on the homicide rate in the Western Balkan Countries (WBC), it can be concluded that they do not conform to the perceptions and negative stereotypes about violent Balkans. Southern Europe, which includes the WBC (UNODC 2023), is the second region in the world with the lowest homicide rate. The homicide rates in the WBC are significantly lower compared to the global average and some developed countries like the USA. If the level of violence in relation to the homicide rate in the WBC is compared to the global average, WBC have very low homicide rates. When compared to the countries of Western and Northern Europe, they have a slightly higher homicide rate but still a lower rate compared to Eastern Europe and do not deviate much from the overall European average. The same rule is observed for femicide rates in the WBC, which do not deviate from the European average and they are lower compared to the global average.

Additionally, according to World Bank data, socioeconomic factors often associated with the homicide rate, such as the level of inequality (Gini coefficient) and poverty rates, although somewhat higher, do not deviate significantly from European averages. Although the WBC have slightly higher unemployment rates compared to the European and global averages, no link was found between unemployment rates and homicide rates in the WBC.

However, the area where the WBC could be characterized as slightly more violent is the Global Organized Crime Index (GOCI) and the Global Peace Index (GPI), which

are higher compared to European averages and are linked to structural violence. Regarding organized crime, according to data from The Global Organized Crime Index, the WBC have, on average, a higher GOCI compared to the European and global averages. However, it cannot be established that there is an association between organized crime and the homicide rate in the WBC because, for example, Serbia has the highest GOCI but a lower homicide rate compared to other WBCs.

Europe is the most peaceful region in the world according to the Global Peace Index (GPI), although this situation has slightly worsened due to current wars. Of the WBC, four are classified as countries with a *high level* of peace, and two with a *medium level* of peace. Compared to Europe, these indicators are worse because a large number of European countries are classified as countries with a *high level* of peace and *very high level* of peace.

In addition to religion and ethnic diversity, which contributed to conflicts in the Balkans, the culture of honour can also be linked to the manifestation of violence, which is characteristic of mountainous parts of the WBC and was present in the form of blood revenge, i.e., revenge killings. Although the influence of this cultural pattern has almost completely weakened, it is noticeable that in countries where it was more present, such as Montenegro, Albania, and Kosovo, there is a higher homicide rate compared to other parts of the WBC where blood revenge is not present.

It is important to highlight the limitations of this paper, including the analysis of secondary statistical data, the credibility of national statistics data (UNDOC), and the lack of data analysis of other forms of direct violence, cultural violence and structural forms of violence by institutions and the state apparatus (due to difficulties in quantifying them, but it acknowledges the significance and impact of such forms of violence on the lives of citizens). However, this raises questions for future analysis.

REFERENCES

- Akova, S. and G. Unal (2015). The culture of coexistence and perception of the other in the Western Balkans. *Journal Human Research in Rehabilitation* 5 (1): 39-44.
- Anderberg, D. et al. (2016). Unemployment and domestic violence: Theory and evidence. *The Economic Journal* 126 (597): 1947–1979.
- Arsić, M. (2022). *Fiskalna politika i održivi ekonomski rast u zemljama Zapadnog Balkana*. Jahorinski poslovni forum.
- Beker, K. (2023). *Regional report: Social and institutional responses to femicide in Albania, Montenegro and Serbia*. UN Women.
- Boehm, C. (1986). *Blood Revenge: The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Cramer, C. (2011). *Unemployment and participation in violence*. Washington: World Bank.
- Crutchfield, R. and T. Wadsworth (2003). Poverty and violence. In: Heitmeyer, W. and Hagan, J. (eds), *International Handbook of Violence Research*. Dordrecht: Springer.
- Djoric, M. (2023). *Violent extremism and sports in the Western Balkans*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Dong, B., P. Egger and Y. Guo (2020). Is poverty the mother of crime? Evidence from homicide rates in China. *PLoS One*. 15 (5): e0233034.
- Felson, R. and P. Pare (2010). Gun cultures or honor cultures? Explaining regional and race differences in weapon carrying. *Social Forces* 88 (3): 1357–1378.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research* 6 (3): 167–191.
- Galtung, J. (1996). *Peace by peaceful means: Peace and conflict, development and civilization*. International Peace Research Institute Oslo; Sage Publications, Inc.
- Ganić, M. (2019). The labour market, social inequality and the role of emigration: The case of the Western Balkan economies. In: Osbild, R. and

- Bartlett, W. (eds), *Western Balkan Economies in Transition. Societies and Political Orders in Transition*. Cham: Springer.
- Garzón-Vergara, J. (2016). *What is the relationship between organized crime and homicide in Latin America?* Rio de Janeiro: Igarape Institute.
 - Geis, G. (1966). Violence and organized crime. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 364 (1): 86-95.
 - Getoš Kalac, A. (2021). *Violence in the Balkans*. Cham: Springer.
 - Grosjean, P. (2014). A history of violence: The culture of honor and homicide in the US South. *Journal of the European Economic Association* 12 (5): 1285–1316.
 - Herco, M. (2012). Krvna osveta i običajno pravo u Crnoj Gori i Albaniji. *Rostra* 5 (5): 241-250.
 - Hopkins, M., N. Tilley and K. Gibson (2013). Homicide and organized crime in England. *Homicide Studies* 17 (3): 291-313.
 - Institute for Economics & Peace. *Global Peace Index 2023: Measuring Peace in a Complex World*, Sydney, June 2023. Available from: <http://visionofhumanity.org/resources> (accessed Date Month Year).
 - Jawadi, F. et al. (2021). Does higher unemployment lead to greater criminality? Revisiting the debate over the business cycle. *Journal of Economic Behavior & Organization* 182: 448-471.
 - Karan, M. (1973). Socijalnopsihološke pretpostavke prisustva krvne osvete u našim danima. *Revija za sociologiju* 3 (3-4): 24-41.
 - Kolstø, P. (2016). 'Western Balkans' as the New Balkans: Regional names as tools for stigmatisation and exclusion. *Europe-Asia Studies* 68 (7): 1245-1263.
 - LeBlanc, S. (2014). Warfare and human nature. In: Shackelford, T. and Hansen, R. (eds), *The Evolution of Violence*, pp. 73-99. New York: Springer.
 - Liem, M. (2021). *Balkanisation in European Homicide Research*. In: *Violence in the Balkans*. SpringerBriefs in Criminology. Cham: Springer.
 - Mišambled, R. (2015). *Istorija nasilja. Od kraja srednjeg veka do danas*. Novi Sad: Akademska knjiga.
 - Nisbett, R. and D. Cohen (1996). *Culture of Honor: The Psychology of Violence in the South*. Boulder: Westview Press.

- Oberwittler, D. (2019). Lethal violence: a global view on homicide. In: *Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*. Oxford University Press.
- OCED. (n.d.). OCED Index Rankings. Retrieved from <https://ocindex.net/rankings?f=rankings&view=List>
- Orovcanec, A. (2017). The injustice of poverty and inequality and its links to regional security of the Balkans. *Bezbednosni dijalozi* 1: 121-136.
- Ouimet, M. (2012). A world of homicides: The effect of economic development, income inequality, and excess infant mortality on the homicide rate for 165 countries in 2010. *Homicide Studies* 16 (3): 238-258.
- Pazhoohi, F. and A. Kingstone (2021). Associations of political orientation, xenophobia, right-wing authoritarianism, and concern of COVID-19: Cognitive responses to an actual pathogen threat. *Personality and individual differences* 182:111081.
- Pejčković, K. (2023). *Evoluciona teorija nasilja: ka konsilijentnom objašnjenju*. Doktorska disertacija.
- Ritter, K. and T. Stompe (2013). Unemployment, suicide- and homicide-rates in the EU countries. *Neuropsychiatry* 27 (3): 111-118.
- Schleimer, J. et. al (2022). Unemployment and crime in US cities during the coronavirus pandemic. *Journal of Urban Health* 99 (1): 82-91.
- Smit, P., R. de Jong and C. Bijleveld (2012). Homicide data in Europe: Definitions, sources, and statistics. In: Liem, M. and Pridemore, W. (eds). *Handbook of European Homicide Research*. New York: Springer.
- South, S. and L. Cohen (1985). Unemployment and the homicide rate: A paradox resolved? *Social Indicators Research* 17 (4): 325-343.
- Spasić, D., D. Kolarević i Z. Luković (2017). Femicid u partnerskim odnosima. *Temida* 20 (3): 411-434.
- Tarling, R. (1982). Unemployment and crime. *Research Bulletin Issue* 14: 28-33.
- Tărteață, C. (2021). Human security, terrorism and organized crime in the Western Balkans. *Strategies XXI –ACNDC*: 178-186.
- Tasić, S. i S. Blagojević (2017). Islamski ekstremizam i fundamentalizam u Raškoj oblasti kao pretnja političkom sistemu Srbije. *Vojno delo* 69 (6): 465-482.

- Todorova, M. (2015). *Imaginarni Balkan*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- United Nations Office on Drugs and Crime. (n.d.). Intentional homicide victims. Retrieved from <https://dataunodc.un.org/dp-intentional-homicide-victims-est>
- UNODC Global Study on Homicide 2013. United Nations publication.
- UNODC Global Study on Homicide 2023. United Nations publication.
- Van Dijk, J. (2007). Mafia markers: assessing organized crime and its impact upon societies. *Trends in Organized Crime* 10: 39–56.
- Vuković, Đ. (2021). Conflict of memory culture in Western Balkans. *Časopis o društvenom i tehnološkom razvoju* 3 (1): 57-68.
- Wilkinson, R. i K. Pickett (2016). *Jednakost: Zašto su društva veće jednakosti bolja društva*. Sarajevo: Forum lijeve inicijative.
- Williams, K. (1984). Economic sources of homicide: Reestimating the effects of poverty and inequality. *American Sociological Review* 49 (2): 283–89.
- World Bank. (n.d.). Gini index (World Bank estimate). Retrieved from https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?name_desc=false
- World Bank. (n.d.). Poverty headcount ratio at national poverty lines (% of population) [Data set]. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.NAHC>
- World Bank. (n.d.). Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/VC.IHR.PSRC.FE.P5>
- World Bank. (n.d.). Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate) [Data set]. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS>
- Yao, J. et al. (2017). Measurement model for dignity, face, and honor cultural norms. *Management and Organization Review* 13 (4): 713-738.
- Župančič, R. and J. Arbeiter (2016). 'Primitive, cruel and blood-thirsty savages': stereotypes in and about the Western Balkans. *Teorija in praksa* 53 (5): 1051-1063.

NASILJE NA ZAPADNOM BALKANU

Sažetak: Cilj ovog rada je pozicioniranje nasilja u zemljama Zapadnog Balkana u odnosu na svjetski i evropski prosjek, te time rasvjetljavanje negativnih stereotipa vezanih za nasilnost balkanskih naroda. U tu svrhu analizirani su savremeni podaci o stopi ubistava u ovim zemljama, kao najmanje kontroverzni pokazatelji nasilja na određenim područjima. Ti podaci će biti upoređeni sa svjetskim i evropskim prosjecima stopa ubistava. Osim toga, bit će analizirani socioekonomski i kulturni faktori u ovim državama koji se često dovode u vezu sa stopom ubistava. Kao indikatori socioekonomskih faktora, razmotrit će se stope siromaštva, društvene nejednakosti, nezaposlenosti, Globalni indeks mira, ali i drugi oblici nasilja u ovim zemljama, poput stope femicida i organiziranog kriminala. Također će se analizirati kulturni kontekst zemalja Zapadnog Balkana, posebno kultura časti, koja je donedavno bila prisutna u većini ruralnih područja zemalja Zapadnog Balkana kroz oblik krvne osvete, iako njen utjecaj slabi.

Ključne reči: stopa ubistava, nasilje, Zapadni Balkan, sociokulturni faktori, kulturni kontekst, stereotipi

SOCIJALNE
STUDIJE ■
■ **SOCIAL**
■ STUDIES

MEDIA REPRESENTATION OF RELIGIOUS CONTENT: IMPLICATIONS FOR THE SHAPING OF PUBLIC OPINION ON RELIGIOUS IDENTITY IN THE WESTERN BALKANS

Milena Škobo

Assistant Professor, Sinergija University – Faculty of Philology, Bijeljina, Bosnia and Herzegovina

Summary: Amid escalating tensions following Montenegro's Law on Religious Freedom in December 2019, this study examines the media's role in presenting religious content and its potential influence on shaping religious identity in the Western Balkans. Specifically, we analyze how a sample of 45 articles from June 2019 to December 2020 – spanning American, international, Montenegrin, and Serbian sources – presented the law's impact. Our research question centers on understanding the media's influence in raising public awareness and potentially constructing distorted perceptions of religious identity, often amplified by biased reporting. This study highlights the need for responsible journalism, media literacy, and unbiased reporting, advocating for a balanced approach among media, religious institutions, and citizens in the digital age.

Keywords: *Religious identity; Traditional media; Online/ digital platforms; Foreign/ Montenegrin/ Serbian press; Law on Religious Freedom*

INTRODUCTION

In the early twenty-first century, the boundaries between the ‘sacred’ realm of religious media and the ‘profane’ sphere of secular media have increasingly blurred, resulting in a unified media culture that significantly influences religious identity. This convergence is particularly evident in the Western Balkans, as seen during the debates surrounding Montenegro’s Law on the Freedom of Religion and Beliefs and Legal Status of Religious Communities, enacted on December 27-28, 2019. The law’s implications, especially around the ownership of religious properties, sparked controversy, particularly with the Serbian Orthodox Church (SOC), which viewed it as a threat to its property rights and influence.

Despite government claims that the law aimed to resolve longstanding questions of state and religious identity, particularly linked to Montenegro’s 1918 loss of independence, the SOC’s supporters responded with widespread protests. According to the 2019 *Report on International Religious Freedom in Montenegro* by the U.S. State Department¹, isolated incidents of violence and online calls for violence emerged alongside the protests, and tensions occasionally necessitated police intervention to separate SOC and Montenegrin Orthodox Church (MOC) gatherings to prevent clashes.

As Article 62 (U.S. Department of State, 2019)² of the law mandates that religious entities demonstrate property ownership predating 1918, the SOC now faces requirements to validate its claims over numerous medieval sites, which would otherwise be designated as state-owned. This study thus aims to analyze media portrayals of these events, with a focus on how Montenegrin, Serbian, and selected foreign outlets, including *The Washington Post* and *Al Jazeera*, framed the debate on religious freedom and identity in Montenegro.

To provide a clearer outline of our research approach, we analyze a sample of 45 articles published from June 2019 to December 2020. This sample includes American (*The Washington Post*), international (*Al Jazeera*), Montenegrin (*Pobjeda*, *Dnevne novine*), and Serbian (*Informer*, *Danas*) publications, selected based on their relevance, influence, and reach. In selecting foreign media outlets for this

1 <https://www.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/montenegro/>

2 [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2019\)014-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2019)014-e)

study, *Al Jazeera* and *The Washington Post* were chosen based on their global reach, influence, and frequent coverage of Balkan-related socio-political issues. *Al Jazeera*, an international English-language news channel based in Doha, Western Asia, with its extensive coverage in the Middle East and regions including the Balkans, provides a perspective that reflects non-Western narratives and emphasizes regional politics within a broader geopolitical context. *The Washington Post*, as a leading American media outlet, offers a Western-centric viewpoint and frequently addresses international human rights, law, and socio-political issues that resonate globally. Together, these two sources provide a balanced view by offering distinct geopolitical perspectives, enriching the analysis of how media representation of religious identity is influenced by global narratives. Our central research question explores how media portrayals contribute to public awareness and perceptions of religious identity within the Western Balkans. Furthermore, we examine whether media coverage, including instances of fake news and biased reporting, may have skewed public understanding of religious identity.

Theoretical framework: religious identity

In a broader sense, religion can be seen as a way of life woven with the sacred, while identity represents the core of self and subjectivity. Émile Durkheim, the French sociologist who analyzed religion as a social phenomenon, proposed that religious identities are grounded in the totemic principle. He argued that religion, as a vital element of identity, emerges through the convergence of morality, belief, and practice within institutional structures, fostering collective consciousness and solidarity (Durkheim, 1964[1915]: 47). Durkheim highlighted the fluidity of religious identities, which cross and transcend fixed boundaries and often involve personal rituals that carry a strong performative aspect. Yet, the rituals surrounding them are complex, collective acts that remain largely localized and can, at times, lead to conflict. From a believer's perspective, religious identity represents a division between the human and sacred, individual and divine. As Werbner (2010: 233) notes, it emphasizes "the experience of transcendence and divinity" for both individuals and communities. The way believers bridge the sacred-profane divide within their tradition reflects their closeness to sacred objects, shaping religious personhood uniquely across world religions. Religions, as social constructs,

have historically seen identities marked in encounters, blurred in conversion, or shared in festivals and shrines (Werbner, 2010: 233). Such hybridization often triggers counter-movements, where “syncretic tendencies come to be highly politicized, and religious boundaries sharply demarcated” (Werbner, 2010: 232). Religious identity, shaped by its power dynamics, frequently responds to external challenges—whether from neighboring groups, colonial forces, or secular influences (Asad, 2003). Modernity, nationalism, nation-states, electoral politics, and women’s liberation have profoundly influenced public religious identities, spanning from democratic humanism to, in extreme cases, genocidal racism.

Werbner (2010: 235) argues that religious identity centers on boundaries, relatedness, otherness, and inclusiveness. It emerges when religious groups face sectarian divisions, interact with neighbors, or resist domination by groups aiming to reshape society based on moral principles, often leading to politicized identities and clear boundary lines. As Peter L. Berger (1967) suggests, religion provides meaning and identity during social change and conflict. Religious identity finds its embodiment in ritual performances and religious festivals and becomes ‘more pronounced during periods of struggle,’ as exemplified by Metropolitan Joanikije in his post-enthronement interview in Cetinje. During such celebrations of identity, sacred and profane moments intertwine, blurring the once-clear boundary between the two. As the French historian Fustel de Coulanges argued, in times of war, city-states “carry their gods with them,” leading to an inundation of public discourse with inflammatory rhetoric adopted by all involved parties.

Media and religious identity

In the digital age, various media forms, from traditional news outlets to social networks and online platforms, play key roles in shaping and affirming religious communities worldwide. These channels have transformed religious dynamics, giving rise to ‘Cyber-religion’ – a concept introduced in the mid-20th century (Banić Grubišič, 2012; Hojsgaard & Warburg, 2005; Karaflogka, 2002; O’Leary, 1996). Cyber-religion encompasses virtual religious practices, including virtual Eucharist, online church services, and even confessions via email. This influence of media now reaches into deeply personal aspects of individuals’ lives. While fostering interfaith communication and global dialogue, media can also create

internal conflicts within religious groups, at times isolating believers (Cvitković 2014, 508). Media platforms introduce new religious perspectives that often diverge from traditional views, appealing especially to digitally connected generations. Consequently, today's digital citizens must approach diverse sources—from TV and radio to the Internet—with both caution and critical discernment.”

Understanding how media shapes public opinion on religious identity requires distinguishing between traditional and online/digital platforms. Jakubowicz (2011: 16) identifies three “new notions of media”: digital, convergent media encompassing all existing forms (1); media created by new actors like social, civic, and user-generated platforms (2); and media-like activities by non-traditional actors (3). Social networks, as a core component of online platforms, bridge media content and users, facilitating engagement, discussion, and content sharing among diverse audiences. Traditional media now increasingly utilize these platforms for news promotion, as noted by Harkin, Anderson, Morgan, and Smith (2013: 25), who highlight the critical role user-generated content plays, particularly under governmental restrictions or in social conflicts.

A critical distinction between traditional media and online platforms lies in editorial control and content quality. Traditional media generally uphold editorial standards, involving fact-checking and a commitment to objectivity, though biases can still emerge based on specific editorial policies and audience. Online platforms, however, range from digital versions of traditional media to independent websites and social networks, the latter typically operating without editorial oversight. Social networks, in particular, function as interactive content-sharing spaces that prioritize immediacy over moderation. This leads to unfiltered dissemination of opinions, especially on rapidly evolving topics like religious issues, fostering global connectivity while posing challenges in regulatory oversight. Understanding these distinctions between traditional media, structured online outlets, and social networks is essential to grasping how each shapes public perceptions of religious identity in the digital age.

The credibility of information regarding religious content transmitted through media is further complicated by factors such as the relevance and accuracy of sources, as well as the nuanced nature of religion. Unlike politics, which often involves taking sides, religion deals with concepts of the afterlife, transcendence,

and inspiration. As Hoover (2012: 29) argues, journalists tend to cover religion based on certain ‘shared assumptions,’ particularly when these assumptions are challenged. For instance, they might report on religious hypocrisy, the intersection of religion and politics, or religious conflicts and violence. The convergence of religion and media extends beyond examining media’s portrayal of religion or religious individuals’ use of media. New developments in digital media, including the Internet, social media, and the globalization of content, have introduced a vast array of religious and quasi-religious ideas, movements, and symbols into the media landscape. This intersection presents challenges: (1) religions risk losing their symbols as media and celebrity culture reinterpret them; (2) the visibility and adaptability of religions in the public sphere become uncertain; (3) traditional religious authority is increasingly relativized, potentially weakening religious structures; (4) traditional religions now coexist in a marketplace of spirituality that often disregards form, doctrine, tradition, and history” (Hoover, 2012: 32); (5) ‘cyber-religion’ – a fusion of media and religion or “religion without religion” (Banić Grubišić, 2012: 110) – has spurred new religious movements and ‘postmodern cyber-culture.’ While some journalism promotes religious understanding, it often exacerbates biases and misconceptions.

Christianity and media in Serbia and Croatia

The wide-reaching influence of mass media and the importance of public relations in disseminating religious content have been acknowledged by the Church and religious communities throughout the Western Balkans region. The Catholic Church officially embraced the Internet on January 25, 1996, with various motives driving its presence in the virtual environment. The internet provides opportunities for evangelicalism, re-evangelicalism, and new evangelicalism (Jurković, 2019: 14). Communication through new forms of media introduces changes, and web logistics are seen as challenging yet offering fresh perspectives and different faith experiences (Valković, 2011). In Croatia, media outlets are rich in religious content, spanning various formats such as Laudato TV, portals Book.hr and Bitno.net, the weekly newspaper *Glas Koncila*, and Radio Marija (Jurković, 2019: 21). The SOC also plays a significant role in the media, with ownership of several leading magazines and journals focusing on religious matters, church life,

and culture. These include ‘Glasnik SPC,’ ‘Pravoslavni Misionar,’ ‘Pravoslavlje,’ ‘Teološki pogledi,’ ‘Svetosavsko zvonice,’ ‘Kalendar-Crkva,’ and ‘Poslanica Njegove Svetosti Patrijarha srpskog G. Pavla.’ (Radujković, 2006: 120). Additionally, numerous journals are issued by parishes, eparchies, and Christian associations within the church, such as ‘Svetigora,’ ‘Glas Crkve,’ ‘Dabar,’ ‘Žički blagovesnik,’ ‘Vidoslov,’ ‘Put, istina i život’ (Radujković, 2006: 121). The SOC also mentions its official website (www.spc.org.rs) to share religious content and the latest news regarding church affairs.

While the Church sees value in cooperating with secular media to share its message, it must proceed carefully. A survey of 859 participants in Croatia indicates that Facebook is highly valued for sharing religious content, especially among those aged 20-49, with over 80% following religious pages for spiritual growth, daily guidance, and learning about their faith (Jurković, 2019: 51-52). Church officials engaging with mass media must consider how information is processed and be mindful of the media’s stance on faith and morality. Cooperation can become contentious when coverage of church life is distorted, misrepresented, or taken out of context, impacting the political and social dimensions of related protests.

Mass media often employ specific jargon and inflammatory rhetoric when covering events of public interest, aiming to evoke emotional reactions and engage their audience. Stories are typically presented with attention-grabbing headlines and often favor one perspective, aligning with either pro-Government or anti-Government media outlets. Serbia’s media freedom, according to the Press Freedom Index report compiled by Reporters Without Borders, has shown a declining trend between 2016 and 2018 (Nikolić, 2018: 265). In 2016, Serbia was ranked 59th out of 180 countries, dropping to 66th in 2017, 76th in 2018, and 90th in 2019 (Škobo, 2019: 7). According to the data from 2021, Serbia was ranked 93rd (Reporters Without Borders)³ and Montenegro 104th (Reporters Without Borders).⁴ The most recent data reveals significant variations, especially in the case of Montenegro. In 2022, Montenegro was ranked 63rd, but in 2023, it climbed to the 39th position (Reporters Without Borders).⁵ On the other hand, Serbia, which was ranked 79th in 2022, slipped to the 91st position in 2023.

3 <https://rsf.org/en/serbia>

4 <https://rsf.org/en/montenegro>

5 <https://rsf.org/en/country/montenegro>

Prominent British and American newspapers like *The Washington Post*, *The New York Times*, *The Independent*, and *The Guardian* have depicted Serbia as having a “repressive media environment” and “pro-Vučić” tabloids (i.e. the *Informer*) (Škobo, 2019: 7). This portrayal is based on statements from Serbian journalists and those who have experienced unfair treatment or found it challenging to practice unbiased journalism. Opposition members have also raised concerns about pro-government media in Serbia (Nikolić, 2018: 265). The Serbian online magazine *Dnevni Žurnal*⁶ has compiled a list of television channels and newspapers, categorizing them based on their perceived alignment with government propaganda activities. According to their classification, *Informer* is regarded as a clear example of a pro-government newspaper, while *Danas* is considered an anti-government newspaper. This classification is in line with Škobo’s study examining the image of Serbia in Western media (Škobo, 2019: 7). In Montenegro, *Pobjeda* and *Dnevne Novine* have been ‘the greatest supporters of the government’s agenda’ since 2015 (Brkić, 2015: 6).

Corpus presentation: quantitative and qualitative analysis

Throughout the time span between June 2019 and December 2020, a total of 1,572 articles dealing with the Law on Religious Freedom in Montenegro had been published, 3 of which were published by *Al Jazeera*, 5 by *The Washington Post*, 259 by *Pobjeda*, 342 by *Dnevne novine*, 576 by *Danas*, and 387 by *Informer* (see Table 1). The analysis is limited to 45 articles, 3 articles published by *Al Jazeera*, 5 by *The Washington Post*, 7 by *Pobjeda*, 9 by *Dnevne novine*, 10 by *Danas* and 11 by *Informer*. The selection criteria depended on several factors: (1) the relevance to the research topic, (2) the desire to maintain a manageable sample size for analysis, selecting a subset of articles that provide a representative sample of the broader body of literature on the Law on Religious Freedom while still allowing for in-depth analysis, (3) availability of relevant articles, with preference given to the most informative or comprehensive articles in addressing the research questions,

⁶ This categorization reflects the magazine’s assessment of media outlets in Serbia in terms of their stance toward the government. It is important to note that this assessment is specific to media outlets’ positions in relation to the government and is not directly related to assessing media freedom in Serbia.

and (4) ensuring a balanced and diverse representation of perspectives and sources.

Table 1: *The number of texts regarding the Law on Religious Freedom in Montenegro published between June 2019 and December 2020 via online media platforms.*

Online media	Number of articles on the Law on Religious Freedom published between June 2019 and December 2020 per specific media	Number of articles analyzed per specific media	Total number of articles covering the Law on Religious Freedom in Montenegro
<i>Al Jazeera</i>	3	3	1,572
<i>The Washington Post</i>	5	5	
<i>Pobjeda</i>	259	7	
<i>Dnevne novine</i>	342	9	
<i>Danas</i>	576	10	
<i>Informer</i>	387	11	

Coverage by Al Jazeera and The Washington Post

Al Jazeera highlighted that nationwide protests were organized by supporters of the Serbian Orthodox Church (SOC) in Montenegro, who claimed that the law would lead to the “strip[ping of] the church of its property, including medieval monasteries and churches,” and they described the law as “discriminatory and unconstitutional” (“Montenegro adopts law on religion”, 2019). The report also presented the views of Montenegro’s pro-Western president, who accused the SOC of promoting pro-Serb policies and attempting to undermine the country’s statehood, especially since Montenegro’s separation from the larger Serbia in 2006. Additionally, it was noted that Montenegro’s population remained divided over whether the country should maintain close ties with Serbia, with approximately 30 percent of Montenegro’s population identifying as Serbs and predominantly opposing the separation from Serbia. Another *Al Jazeera*’s report discusses the aftermath of Montenegro’s recent parliamentary election, where the ruling Democratic Party of Socialists lost power after three decades, highlighting the concerns about potential shifts in Montenegro’s pro-Western

stance and stability due to ethno-nationalist sentiments, particularly against Muslim minorities (“How the use of ethnonationalism backfired”, 2020). It traces Montenegro’s political trajectory under President Milo Đukanović, highlighting corruption scandals and recent tensions over a disputed law on religious freedoms. Despite pledges to uphold international agreements, there were fears of increased division and instability under the new coalition. The report suggests that Đukanović’s continued involvement in government could ensure Montenegro’s Euro-Atlantic integration, although uncertainties remain about the country’s future direction. Another report (“Opposition challenges Montenegro’s ruling party”, 2020) highlights the significance of the election outcome and the uncertainty surrounding Montenegro’s political future, with Đukanović, criticized for corruption and authoritarianism, facing the risk of being removed from power, and the opposition’s ability to effectively collaborate, considering their diversity.

The selected articles published by *The Washington Post* highlighted President Đukanović’s role in advancing Montenegro’s integration into Euro-Atlantic institutions and addressed concerns about potential shifts in the country’s geopolitical orientation. In the article titled “Thousands rally in Montenegro,” Milić (2020) highlighted the law as a part of a policy shift away from NATO towards traditional allies Serbia and Russia. Đukanović, recognized as a key figure in Montenegro’s pro-Western policy, was portrayed as a crucial Western ally advancing Balkan integration into Euro-Atlantic institutions. Milić (2020a) also highlights Montenegro’s delicate balance between its pro-Western stance, reflected in NATO membership and EU aspirations, and historical ties to Serbia and Russia (“Montenegro opposition claims election victory”). The author pointed out that the tensions escalated amid protests against the religious rights law, with fears of unrest echoing past incidents. Đukanović is portrayed as a key figure in European politics and Montenegro’s integration efforts, with the main opposition aligning with church-led protests, seeking closer ties with Belgrade and Moscow, while the government denies religious property confiscation claims.

Milić (2020b) also discussed post-election political developments in Montenegro, where a coalition of three opposition parties ousted the ruling Democratic Party of Socialists after three decades in power (“Montenegro lawmakers return”). Despite concerns about potential shifts in Montenegro’s pro-Western stance, the new government pledged to maintain NATO ties and accelerate EU accession

reforms. The coalition also committed to addressing issues like a disputed law on religious freedoms amid challenges posed by COVID-19 and a struggling tourism season. In Milić's (2020c) article, he reported on the coalition agreement signing, reaffirming Montenegro's commitment to international obligations, including NATO ties and EU accession reforms ("Government agreed"). The coalition leaders emphasized their pro-European stance, amidst rising tensions post-election, with opposition supporters celebrating victory amidst chants against Đukanović, while his supporters staged a large rally. Despite challenges, Đukanović's pro-Western orientation remains a defining feature of Montenegro's political landscape.

Another article ("Montenegro's ruling party supporters", 2020), stresses tension between Montenegro's ruling party and the opposition, especially those with pro-Serb and pro-Russian leanings. Despite the ruling party winning the most votes, the opposition coalition secured a parliamentary majority, raising concerns about a potential shift away from the West towards Serbia and Russia. Đukanović's role in steering Montenegro towards Western alliances, including NATO membership, is emphasized. While fears of a change in foreign policy under an opposition-led government exist, opposition leaders have pledged to uphold international agreements and continue EU accession reforms.

Montenegrin portals: Pobjeda, Dnevne novine

Pobjeda, one of the leading Montenegrin portals, prominently featured the law on religious freedom adopted seven months before the Montenegrin election, amidst the backdrop of the coronavirus pandemic and various issues within the leading party. The law was cited as one of the three primary reasons behind most of the population's decision not to support Đukanović. In one of *Pobjeda* articles, Zečević (2020) reported that a significant portion of the people who previously supported the Democratic Party of Socialists (DPS), at least 10%, shifted their support to a 'clerical coalition of DF' led by Metropolitan Amfilohije, Montenegro's Senior Orthodox Cleric ("Tri razloga pada rejtinga DPS-a"). This coalition openly advocated for the return of neo-fascist ideologies in Montenegro and was critical of the law. *Pobjeda* covered an interview with Đukanović broadcast on the popular Sarajevo television channel, Face TV, on 18 September 2020 ("Đukanović: Crnu Goru ćemo ako bude trebalo braniti i u šumi"). In the interview, Đukanović

downplayed the significance of the regime in Montenegro and asserted that Montenegro would be defended if needed. He also expressed skepticism about Amfilohije's ability to build temples in Cetinje. Đukanović stressed that the new regime's actions were influenced by Serbian nationalism and Russian interests in Europe and the region. He criticized Serbian media for their partiality and negative portrayal of Montenegro since its independence in 2006, claiming that Montenegro was viewed as "a natural part of Serbian society, natural part of Greater Serbia, [...] some sort of food that should feed hungry nationalist mouths."

Pobjeda reported that the SOC's involvement in Montenegro's elections, coupled with logistical and media support for the Serbian coalition "For the Future of Montenegro," significantly impacted the voting outcome ("SPC i opozicija jače od države"). Additionally, Prime Minister Duško Marković clarified that the Law on Religious Freedom did not involve seizing property from the SOC, emphasizing its alignment with international standards and dispelling concerns about clergy removal ("Zakon o vjeroispovjesti nikad nije bio tema", 2019)."

Đuričić (2020) highlighted Montenegrin Minister of Defense Predrag Bosković's perspective on the law on religious freedom, considering it a catalyst for addressing issues within Montenegro ("Zakon o vjeroispovjesti okidač"). The protests were interpreted as driven not solely by the law but also by political motives aimed at destabilizing the government, both domestically and internationally.

In another article ("Đurašković: novim zakonom o vjeroispovjesti se SPC", 2020), Nikola Đurašković from the Social Democratic Party (SDP) argues that amendments to the law on religious freedom aim to strengthen the SOC's privileged position and validate its ownership of Montenegro's cultural and religious assets. He criticizes the transfer of these assets to another state instead of keeping them within Montenegro. Moreover, Đurašković suggests that the new regime relies heavily on the SOC, given the lack of public discussion on the law's amendments and the absence of consultation with MOC representatives, indicating a discriminatory stance towards other religious communities in Montenegro.

Zečević (2020a) reported information from media platforms affiliated with Milorad Dodik, the Democratic Front, and the SOC ("Litijama žele srpski svijet"). These platforms suggested that the religious protests organized by the SOC in Montenegro aimed to establish a "Serbian world," mirroring the Russian

model, with a strategic focus on Podgorica, Banjaluka, and Belgrade, shifting Montenegro's alignment away from the EU and NATO towards Russia and Central Asia. The article provided insights into the political agenda behind these protests, featuring key figures such as Episcopate Joanikije, Milomir Stepić from the Institute for Political Studies in Belgrade, Gojko Raičević from the IN4S portal, Predrag Ceranić from the Faculty of Security in Banja Luka, and Dejan Mirović, a university professor. Additionally, it highlighted a text titled "Is there a Russian world – do these religious protests point to the forming of the Serbian world," published by pro-Dodik portal "All about Srpska" and the IN4S portal, which supported the Democratic Front and SOC in Montenegro. The article underscored the broader political aspirations of these platforms, indicating that their objectives extended beyond the religious freedom law to challenge the country's leadership.

The headlines of articles published by *Dnevne Novine* concerning this issue consistently fostered a hostile atmosphere and invoked negative emotions among the public. An examination of issues published in June 2019 further reinforces these observations. For instance, the front page of an issue published on June 22, 2019, summarized the opinion of Dragan Radulović, the president of Matica Crnogorska, with the headline: "SOC is the last political relic from 1918" ("SPC je poslednji politički relik"). Another front-page article featured an interview with Slobodan Sadžakov, a university professor, with the headline "SOC unscrupulous in clash with Montenegro" ("SPC ne bira sredstva"). Similar headlines in June 2019 issues followed this pattern: "Amfilohije's ambition is to 'have dominance over' Montenegro" (as concluded by Dušan Janjić, a Serbian political analyst) ("Amfilohijeva ambicija"), "IF SOC were to decide, there would be no Montenegro nor Montenegrins" (as stated by Dragutin Papović, a historian) ("Da se SPC pitala"), or "Property taken in 1918 should be given back to Montenegro" (as concluded by Nenad Čanak) ("Čanak: Crnoj Gori vratiti imovinu").

The front pages of the issues published in 2020 continued in a similar vein, featuring headlines such as "Amfilohije's Speech as in a Pre-election meeting," "There are numerous proofs of SOC being a political actor and DF's partner," "They don't accept MOC because of Ideology," "Serbia contemptuously interferes in Montenegro's interior affairs," and "Protest Walks after Government's Offer – malicious move." These articles underscored the church's support for the government, contingent on its rejection of the law on religious freedom. The

framing portrayed this support as a patriotic stance to safeguard Montenegro from Serbia's ambitions. The article discussing Metropolitan Amfilohije's speech emphasized that the church would back the government if it rejected what it deemed 'insanity' (referring to the law on religious freedom). According to Metropolitan Amfilohije, failure to do so would be considered "an act of crime against Montenegro," akin to Kosovo's recognition ("Amfilohijev govor").

Additionally, *Dnevne novine* frequently published interviews with Đukanović, where he positioned himself as a patriot protecting Montenegro from Serbia's territorial ambitions. This perspective is evident from the following headlines: "SPC is wrong to think that protest walks can jeopardize the basic values of Montenegrin society" (a front-page interview with Đukanović in June 2020) ("SPC se vara ako misli"), "Idea of Greater Serbia in Montenegro would be wishful thinking" (an interview with Đukanović in October 2020) ("Velikosrpska ideja u Crnoj Gori"), or "The Country is not giving what belongs to it to anyone, be that someone wearing a suit or priest's uniform" ("Država ne da svoje nikome"). These interviews conveyed Đukanović's stance on issues related to the Serbian Orthodox Church and its influence in Montenegro.

Serbian portals: *Danas* and *Informer*

In January 2020, *Danas* published an article shedding light on the differing perspectives of Ranko Krivokapić, the President of the SDP in Montenegro and former President of the Montenegrin Parliament, and Grigorije Đurić, a Serbian Orthodox bishop and head of the Eparchy of Düsseldorf and all of Germany ("DW: Crna Gora"). Krivokapić argued that the SOC's denial of Montenegrin identity and attempts to assert ownership over properties were politically motivated. He emphasized for churches to be legally registered, as mandated by the Montenegrin Constitution of 1905. In contrast, Đurić contended that proving ownership of centuries-old temples and churches was impractical, pointing out their historical origins with the Nemanjić dynasty. He alleged that Đukanović purposely incited the religious crisis to fuel tensions between Serbs and Montenegrins, positioning himself as a peacemaker and the only viable political option. Churches should be registered as legal entities, just like all other religious communities.

In December 2019, *Danas* featured an article covering the adoption of the contentious law, which coincided with the publication of the Appeal against Belgrade's Threats to Peace in Montenegro and the Region ("Apel osude"). Over 120 public figures from across the former Yugoslavia signed the Appeal, condemning Serbia for allegedly endangering peace and seeking to destabilize Montenegro.

In January 2020, *Danas* conducted an interview with Đukanović, where he asserted that the exploitation of religious sentiments aimed to destabilize Montenegro ("Đukanović: zloupotreba vere"). He urged citizens to refrain from engaging in what he termed a 'mad movement' and refuted claims that the law aimed to valorize tourist sites. He characterized the act of transferring property from the SOC to the MOC, registered in 1993 in Montenegro, as manipulative and attributed it to SOC representatives and parties allied with SOC.

Danas also covered the launch of a signature collection drive by students from the University of Belgrade on January 28th to support a resolution addressing perceived threats to Serbs and the Serbian Orthodox Church (SOC) in Montenegro ("Studenti BU počinju prikupljanje potpisa"). The resolution urges the Serbian government to take legal and diplomatic actions to protect these rights.

In February 2020, *Danas* published an article titled "Megalomania Present in all Ex-Yu Nations," which focused on the personal attitudes of individuals who wanted their identities to remain hidden (Omčikus, 2020). The article emphasized that one of the key postulates of a democratic state is the separation of church and state, highlighting that religious communities have no right to appropriate cultural inheritance and property belonging to other communities, particularly traditional ones. It argued that laws should be freed from any suggestion that states have the authority to decide on property ownership matters. The article contended that megalomania is an omnipresent feature within individuals or groups of people and accused various parties in the Ex-Yu region of using accusations of Greater Serbia pretensions to deflect their own megalomania. Regarding the Law on Religious Freedoms, the article deemed it logical as long as it safeguarded freedom of religion without infringing on individual liberties, ensured autonomy, and established a centralized register of churches and religious communities. Property issues were suggested to be addressed through separate legislation, covering all natural and legal entities. Notably, church property classified as cultural assets would

be protected under distinct legislation, with competent authorities responsible for property maintenance. In a March 2020 article, Montenegro's Prime Minister Duško Marković emphasized the country's secular, civic, and multiethnic nature, rejecting notions of it becoming a religious or nationalistic state ("Marković patrijarhu Irineju"). He cautioned against undermining Montenegrin values and potential, especially amid concerns about resurgent divisive politics reminiscent of the 1990s. Marković pledged to address issues peacefully and democratically to ensure stability. Conversely, the SOC Patriarch Irinej expressed concerns about potential conflicts, urging respect for the defense of holy sites. This exchange highlights tensions between the Montenegrin government and the Serbian Orthodox Church regarding religious and national identity.

In another article ("Litijske zore i naše pare"), the intense political and propaganda battle over Montenegro's future is examined, focusing on whether it will align with Serbia, the SOC, and Russia, or maintain sovereignty and pursue integration with Western institutions (Radić, 2020). The pro-Serbian and pro-Russian bloc, led by the SOC's Metropolitanate of Montenegro and the Littoral (MML), is portrayed as challenging Montenegro's pro-Western stance. The article also highlights tensions between the MML and the Montenegrin government, illustrated by a tax dispute, with the MML disputing claims of owed taxes. Furthermore, criticism is directed at Serbian President Vučić's offer to pay off the MML's alleged debt to Montenegro using Serbian taxpayers' money, suggesting a pattern of unchecked populist leadership.

The February 17 article reported on Đukanović's efforts to contextualize the Law on Freedom of Religion within a broader regional framework, framing it as part of a political struggle between proponents of a European future and advocates for the status quo ("Đukanović: problem Zakona o slobodi veroispovesti"). He highlighted Montenegro's dedication to evolving as a civic, multiethnic state aligned with European and Euro-Atlantic values, contrasting it with proposals to revert to a Serbian-dominated, medieval model. Đukanović emphasized the need for a cautious approach to address historical consciousness and advocated for a gradual emancipation process. He also underscored Montenegro's commitment to resolving issues in accordance with European practices as it progresses towards EU integration.

Danas also covered Patriarch Irinej's criticism of Montenegro's Defense Minister, Predrag Bošković, accusing him of using the Law on Freedom of Religion to instigate a crusade against Montenegro ("Irinej: žele da istrebe Srbe"). He urged people to persevere in defending sacred sites, highlighting that such rhetoric ultimately seeks to eradicate Serbs from Montenegro. Irinej expressed resolve to continue the struggle, encouraging participation in processions and expressing hope for a favorable ruling from the Constitutional Court.

Another article reflects deep concerns about Metropolitan Amfilohije's leadership in protests against the Law ("Istorija Amfilohijevog 'ratovanja'"). Despite being a senior figure in the SOC known for nationalist and divisive rhetoric, Amfilohije's involvement in politics has drawn criticism. Aleksandar Olenik points to Amfilohije's past support for nationalist politicians like Milošević and Koštunica, suggesting a consistent pattern of political involvement. Resistance against nationalist influences, led by organizations like the Civil Democratic Forum and individuals learned from past conflicts, aims to prevent history from repeating itself at the expense of both Serbian and Montenegrin citizens. Conversely, Aleksandra Jerkov stresses the need to address underlying issues perpetuating conflict in the region, including unresolved historical grievances and political manipulation. Both commentators emphasize the importance of acknowledging past mistakes and preventing further destabilization in the Balkans.

The Serbian pro-regime online portal *Informer* extensively covered events surrounding the controversial law. Its articles unequivocally demonstrated the portal's unwavering support for the SOC in Montenegro. The headlines, often accompanied by photos and videos, fell into several categories: (1) articles that called for and/or reported on massive protest walks against the controversial law in Montenegro and Serbia ("Together in Prayer against Lawlessness and Defense of Sanctuary!" (Zajedno u molitvi), "People Rose To Defend Serbian Sanctuary in Montenegro" ("Narod ustao"), "Serbians in Montenegro Will either Defend their Church or Disappear" ("Srpski narod u Crnoj Gori"); (2) articles featuring Serbian political figures and prominent figures expressing their disagreement with the law ("Vucic With No Second Thoughts: There is One Canonical Orthodox Church in Montenegro, but there are also some non-government organizations" ("Vučić bez dileme"); "Vulin: I am ashamed of the fact that Europe remains silent regarding the fact that Serbian people need to fight for their own sanctuary," ("Vulin: Stidim

se”); (3) articles designed to evoke strong emotions in readers (“They want to take away SOC’s property! MOC: This will be the saddest Christmas for believers,” (“Hoće da otmu imovinu”), “You will get chills: little Milos sent the strongest message from the protest walks in Montenegro: I’m guilty of using the three fingers when I cross myself, I’m guilty of using the Cyrillic script,...” (“Naježićete se!”), “Milo, you cannot take this away! Little Avram (7) showed how he spent his winter holiday and fascinated the Serbs! Teacher delighted!” (“Milo, ovo nam ne možeš oteti”); and (4) articles with inflammatory rhetoric targeting Milo Đukanović (“Wicked Milo spat on his own people and sanctuary! Milačić: Đukanović signed the shameful law on St. Vasilije’s Birthday” (“Izopačeni Milo”), “Milo, the thief! Pljevlja on its feet regarding Milonegrin’s shameful Law,” (“Milo, lopove!”), “Disgrace! Milonegrins do not fear God!” (“Bruka!”). These headlines and articles collectively portrayed *Informer’s* resolute support for SOC in Montenegro.

Discussion

Foreign media outlets, particularly those from the United States and Doha, displayed a modest level of coverage regarding the controversial law on religious freedom in Montenegro, as evidenced by the limited number of articles on this topic. *Al Jazeera* provided a balanced perspective by presenting the viewpoints of both stakeholders in the debate, while *The Washington Post* framed the events within a broader geopolitical context, noting Montenegro’s possible shift away from NATO and towards traditional Slavic allies, such as Serbia and Russia. This framing emphasizes the law’s significance from an American perspective.

On the domestic front, the media landscape in both Serbia and Montenegro exhibited clear divisions along pro-regime and anti-regime lines. These outlets used attention-grabbing audio-visual materials and colloquial language to reach wider audiences, with headlines and front pages designed to shock or surprise readers, thus contributing to the polarization of public opinion. Articles from Montenegrin portals *Pobjeda* and *Dnevne novine* shared characteristics with those found in the Serbian *Informer*, featuring similar categorizations. The Serbian anti-regime portal *Danas* provided a platform for a broader understanding of the issue by presenting diverse perspectives from various sides involved, although it fell short of the ideal objectivity and freedom of expression expected of independent

media. This stark division in the media landscape in both countries has deepened the divide among the population, exacerbating tensions over contradictory perceptions of religious identity in the Western Balkans.

Pobjeda's coverage highlighted the law's influence on political dynamics, particularly its role in shaping electoral outcomes and fueling tensions between different political factions. The articles examined the reactions of key political figures offering contrasting views on the law's objectives and impacts. Moreover, the coverage shed light on the involvement of the SOC in the political arena, suggesting its significant influence on electoral processes and public sentiment. Additionally, the articles explored the geopolitical dimensions of the dispute, linking it to broader regional dynamics and interests, particularly those of Serbia and Russia. *Dnevne Novine* consistently presented a critical perspective on the law on religious freedom and its implications for Montenegro's political landscape. The headlines evoked negative emotions and fostered a hostile atmosphere, reflecting the magazine's stance on the issue. Through interviews with key figures and analyses of political developments, *Dnevne Novine* portrayed the SOC as a political actor seeking dominance over Montenegro, emphasizing the church's support for the government's rejection of the law as a patriotic stance to safeguard Montenegro's sovereignty against Serbia's perceived ambitions. Articles in *Dnevne Novine* frequently featured interviews with Đukanović, highlighting his perspective on the church's influence and his role in protecting Montenegro's interests. The articles published in *Danas* examine various perspectives, including those of political figures, religious leaders, and commentators, offering insights into the ongoing tensions between the Montenegrin government and the SOC. The reporting reflected a commitment to presenting diverse viewpoints and analyzing the complex dynamics at play, ultimately contributing to a nuanced understanding of the situation. Additionally, *Danas* covers related developments, such as the involvement of public figures and organizations across the former Yugoslavia and the broader regional context of Montenegro's geopolitical orientation. The Serbian pro-regime online portal *Informer* extensively covered events surrounding the controversial law, demonstrating unwavering support for the SOC in Montenegro. The headlines fell into several categories: articles reporting on massive protest walks against the law, featuring Serbian political figures expressing disagreement with the law, evoking strong emotions in readers,

and targeting Đukanović with inflammatory rhetoric. Collectively, these articles portrayed *Informer's* resolute support for the SOC in Montenegro. While this study provides valuable insights into media representation of religious identity in the Western Balkans, certain limitations should be acknowledged. The relatively small sample size of articles analyzed, combined with the broad time span covered, may raise questions regarding the representativeness of the findings. Additionally, the selection process did not systematically account for the distribution of articles across different months within the selected timeframe, potentially resulting in an uneven representation of certain periods. Despite these limitations, the paper nuanced perspective on media dynamics in the Western Balkans, particularly in relation to perceptions of religious identity amidst significant political shifts. By analyzing diverse media sources, it sheds light on how media representation influences discourse surrounding Montenegro's controversial Law on Religious Freedom. This comprehensive approach, which spans various platforms and regions, reveals the language and framing techniques that shape public opinion. The findings underscore the importance of media literacy and responsible journalism in promoting informed discourse, thereby enhancing our understanding of media's role in shaping socio-political dynamics.

CONCLUDING REMARKS

In examining the media's portrayal of religious content and its impact on public perception of religious identity in the Western Balkans, the intricate connections between media, religion, politics, and identity become unmistakably complex. The controversy surrounding Montenegro's law on religious freedom provided a stage for media outlets in Serbia, Montenegro, and abroad to project diverse narratives, highlighting media's substantial role in shaping public consciousness.

Foreign media, while often more restrained in tone, contextualized these events within a broader geopolitical framework. By contrast, domestic media in Serbia and Montenegro exhibited pronounced polarization, with outlets aligning strongly along political lines and using provocative headlines to reinforce existing biases. The polarized portrayal underscores the significant influence media wields over religious identity in the digital age, amplifying divisions and intensifying tensions in an already sensitive regional landscape.

To mitigate the media's influence in deepening regional divides, prioritizing media literacy, responsible journalism, and balanced reporting is essential to foster constructive dialogue among religious institutions, the state, and the public. The Western Balkans exemplifies the broader challenges and opportunities posed by media representation of religious content in the 21st century. Amid rapid information dissemination and digital interconnectedness, media representations of religious content hold the power to either bridge divides or exacerbate conflicts. This paper calls for religious and governmental institutions to adapt their approaches to religious identity within this evolving digital landscape, where identity – religious or otherwise – should be regarded as dynamic, fluid, and free from restrictive historical, social, and cultural frameworks. Sensitivity to the complex interplay between religious, political, and national identities in the region, along with a focus on the needs of digital citizens, are critical steps toward fostering a deeper insight into religious identity and easing ongoing tensions.

REFERENCES

- Asad, T. (2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford University Press.
- Banić Grubišić, A. (2012). Istraživanje religija na internetu. *Antropologija*. 12(3), pp. 99-113.
- Berger, P. L. (1967). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York, NY: Anchor Books.
- Brkić, D. (2015). Media Ownership and Financing in Montenegro: Weak Regulation Enforcement and Persistence of Media Control. Agency for Electronic Media (AEM). Available at: http://www.ardcg.org/index.php?option=com_sobi2&catid=8&Itemid=84. Accessed 29 August 2021.
- Cvitković, I. (2014). Internet in Function of Religion and/or Internet as the Secular Religion. In: D. Todorović, D. Petrović & D. Prlja (eds.). *Internet and Society: International Thematic Collection of Papers* (pp. 501-509). Belgrade: The Sociological Scientific Society of Serbia: The Institute of Comparative Law; University of Niš: The Faculty of Philosophy.
- Durkheim, É. (1964[1915]). *The Elementary Forms of the Religious Life*. London: George Allen and Unwin.
- Jakubowicz, K. (2011). Media revolution in Europe: ahead of the curve. Council of Europe Publishing: Strasbourg.
- Harkin, J., Anderson, K., Morgan, L., Smithet, B. (2013). User-generated content in traditional media, 2013 Social Media Guidebook (ed. by C. Möller and M. Stone), pp. 21-41, OSCE Representative on the 13 Freedom of the Media: Vienna.
- Hojsgaard, M., Warburg, M. (2005). Introduction: Waves of Research. In: M. Hojsgaard (ed.). *Religion and Cyberspace*. New York: Routledge.
- Jurković, G. (2019). *Mediji i evangelizacija* (odbranjen master rad). University North: Sveučilište Sjever.
- Karaflogka, A. (2002). Religious Discourse and Cyberspace. *Religion*. 32(4), pp. 279-291.

- Hoover, S. (2012). Religion and the Media in the 21st Century. *Conference on Media, Diversity, and Religious Freedom* (27-35). Auditori de la Facultat de Comunicació Blanquerna. Barcelona: Universitat Ramon Llull.
- Nikolić, M. (2018). Serbia in British and American media. In: S. Nikoloska & A. Stanojoska (eds.). *Security, Political and Legal Challenges of the Modern World: Conference Proceedings, Vol.1/International Scientific Conference* (pp. 258-268). Bitola, 19-21 October. Bitola: University “St. Kliment Ohridski.”
- O’Leary, S. (1996). Cyberspace as Sacred Space: Communicating Religion on Computer Networks. *Journal of the American Academy of Religion*. 64(4), pp. 781-808.
- Radujković, V. (2006). *Odnos Crkve s Javnošću* (odbranjeni magistrski rad). Banja Luka: Panevropski Univerzitet Apeiron, Fakultet poslovne ekonomije.
- Valković, J. (2011). Evangelizacija u eri medija: mogućnost i problemi komuniciranja. *Bogoslovska smotra*. 81(3), pp. 675-696.
- Werbner, P. (2010). Religious identity. In M. Wetherell, & C. T. Mohanty (eds.). *The SAGE handbook of identities* (pp. 233-257). SAGE Publications Ltd, <https://www.doi.org/10.4135/9781446200889.n14>
- Škobo, M. (2019). Serbia’s Prime Minister Election in Western and Serbian Press: Progress on Gay Rights or a Decoy Move. *JCCC*. 5(10), pp. 2-10. Amity School of Education, Amity University: Madhya Pradesh, India. doi: 10.31620/JCCC.12.19/02

Online sources

- Reporters Without Borders. World Press Freedom Index, available at: <https://rsf.org/en/serbia>
- Reporters Without Borders. World Press Freedom Index. <https://rsf.org/en/montenegro>
- U.S. Department of State. (2019). 2019 Report on International Religious Freedom: Montenegro. <https://www.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/montenegro/>

- DRAFT LAW ON FREEDOM OF RELIGION OR BELIEFS AND LEGAL STATUS OF RELIGIOUS COMMUNITIES, MONTENEGRO. EUROPEAN COMMISSION FOR DEMOCRACY THROUGH LAW (VENICE COMMISSION), 17 May 2019. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2019\)014-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2019)014-e)
- “Montenegro adopts law on religion amid protests by pro-Serbs.” (2019, December 29). Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2019/12/27/montenegro-adopts-law-on-religion-amid-protests-by-pro-serbs>
- “How the use of ethnonationalism backfired in Montenegro election.” (2020, September 4). Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/opinions/2020/9/4/how-the-use-of-ethnonationalism-backfired-in-montenegro>
- “Opposition challenges Montenegro’s ruling party in tight election.” (2020, August 31). Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2020/8/31/opposition-challenges-montenegros-ruling-party-in-tight-election>
- Milić, P. (2020, August 31). “Thousands rally in Montenegro claiming opposition victory”. *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/national/religion/official-tally-confirms-close-call-in-montenegro-election/2020/08/31/52ca8dc2-eb6a-11ea-bd08-1b10132b458f_story.html
- Milić, P. (2020a, August 30). “Montenegro opposition claims election victory in tight vote”. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/national/religion/montenegro-votes-in-tense-election-testing-long-ruling-party/2020/08/30/b705d4b4-ea7e-11ea-bf44-0d31c85838a5_story.html
- Milić, P. (2020b, September 23). “Montenegro lawmakers return to forge new path after election”. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/national/religion/montenegro-lawmakers-return-to-forge-new-path-after-election/2020/09/23/058c0ce0-fd9c-11ea-b0e4-350e4e60cc91_story.html
- Milić, P. (2020c, September 9). “Government agreed, Montenegro to keep pro-Western course”. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/national/religion/government-agreed-montenegro-to-keep-pro-western-course/2020/09/09/bd813e8a-f29b-11ea-8025-5d3489768ac8_story.html
- “Montenegro’s ruling party supporters protest after vote loss”. (2020, September 6). *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/>

national/religion/montenegros-ruling-party-supporters-protest-after-vote-loss/2020/09/06/92c844da-f071-11ea-8025-5d3489768ac8_story.html

- Đuričić, J. (2020, February 13). “Zakon o slobodi vjeroispovjesti okidač za obračunavanje sa Crnom Gorom”. *Pobjeda*. <https://www.pobjeda.me/clanak/zakon-o-slobodi-vjeroispovjesti-okadic-za-obracunavanje-sa-crnem-gorom>
- Zečević, N. (2020, June 15). “Litijama žele „Srpski svijet” – strateški trougao Beograda, Podgorice i Banjaluke”. *Pobjeda*. <https://www.pobjeda.me/clanak/litijama-zele-srpski-svijet-strateski-trougao-beograda-podgorice-i-banjaluke>
- Zečević, N. (2020, September 1). “Tri razloga pada rejtinga DPS-a”. *Pobjeda*. <https://www.pobjeda.me/clanak/tri-razloga-pada-rejtinga-dps-a-2>
- “Đukanović: Crnu Goru ćemo ako bude trebalo braniti i u šumi, Amfilohije neće graditi na Cetinju”. (September 18, 2020). *Pobjeda*. <https://www.pobjeda.me/clanak/dukanovic-u-promjeni-vlasti-nema-nista-dramaticno>
- “SPC i opozicija jače od države” (2020, August 31). *Pobjeda*. <https://www.pobjeda.me/clanak/spc-i-opozicija-jace-od-drzave>
- “Marković: Zakon o slobodi vjeroispovjesti nikada nije bio tema izbornog zakonodavstva” (2020, December 16). *Pobjeda*. <https://www.pobjeda.me/clanak/markovic-zakon-o-slobodi-vjeroispovjesti-nikada-nije-bio-tema-izbornog-zakonodavstva>
- “Đurašković: Novim Zakonom SPC se stavlja iznad države” (2020, December 17). *Pobjeda*. <https://www.pobjeda.me/clanak/duraskovic-novim-zakonom-se-spc-stavlja-iznad-drzave>
- “SPC je poslednji politički relikv iz 1918. godine” (2019, June 22-23). *Dnevne novine*. https://issuu.com/dnevne-novine/docs/1091378_4_1561176186
- “SPC ne bira sredstva u obračunu sa Crnom Gorom” (2020, June 13-14). *Dnevne novine*. https://issuu.com/dnevne-novine/docs/dn__13._i_14._6._2020
- “Amfilohijev govor kao na predizbornom skupu”. (2019, June 15). *Dnevne novine*. https://issuu.com/dnevne-novine/docs/dnevne_novine_15.6.2020
- “Čanak: Crnoj Gori vratiti imovinu otetu 1918. godine”. (2019, June 17). *Dnevne novine*. https://issuu.com/dnevne-novine/docs/1089156_4_1560742395
- “SPC se vara ako misli da litije mogu ugroziti temeljne vrijednosti crnogorskog

- društva” (2020, June 17). *Dnevne novine*. https://issuu.com/dnevne-novine/docs/dn__17.6.2020.
- “Država ne da svoje nikome, nosio odijelo ili mantiju” (2019, June 18). *Dnevne novine*. https://issuu.com/dnevne-novine/docs/1089596_4_1560828693
 - “Amfilohijeva ambicija je da gospodari Crnom Gorom” (2019, June 19). *Dnevne novine*. https://issuu.com/dnevne-novine/docs/1090038_4_1560915632
 - “Da se SPC pitala ne bi bilo ni Crne Gore ni Crnogoraca” (2019, June 21). *Dnevne novine*. https://issuu.com/dnevne-novine/docs/1089156_4_1560742395
 - “Velikosrpska ideja u Crnoj Gori ostaće samo pusti san” (2020, October 1). *Dnevne novine*. https://issuu.com/dnevne-novine/docs/dnevne_novine_1.10.2020.
 - “DW: Crna Gora - identitet, vera, politika” (2020, January 8). *Danas*. <https://www.danas.rs/svet/dw-crna-gora-identitet-vera-politika/>
 - “Đukanović: Zloupotrebama vere žele da sruše Crnu Goru” (2020, January 28). *Danas*. <https://www.danas.rs/svet/djukanovic-zloupotrebama-vere-zele-da-sruse-crnu-goru/>
 - “Studenti BU počinju prikupljanje potpisa za Rezoluciju o ugroženosti Srba u CG” (2020, January 26). *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/studenti-bu-pocinju-prikupljanje-potpisa-za-rezoluciju-o-ugrozenosti-srba-u-cg/>
 - “Istorija Amfilohijevog „ratovanja“ u mantiji” (2020, February 4). *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/suocavanje/istorija-amfilohijevog-ratovanja-u-mantiji/>
 - “Đukanović: Problem Zakona o slobodi veroispovesti nije isključivo crnogorski” (2020, February 17). *Danas*. <https://www.danas.rs/svet/djukanovic-problem-zakona-o-slobodi-veroispovesti-nije-iskljucivo-crnogorski/>
 - Omčikus, M. (2020, February 19). “Megalomanija prisutna kod svih ex-yu nacija”. *Danas*. <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/megalomanija-prisutna-kod-svih-ex-yu-nacija/>
 - “Irinej: Žele da istrebe Srbe sa prostora Crne Gore” (2020, February 19). *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/irinej-zele-da-istrebe-srbe-sa-prostora-crne-gore/>

- Radić, P. (2020, February 27). “Litijske zore i naše pare”. *Danas*. <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/litijske-zore-i-nase-pare/>
- “Marković patrijarhu Irineju: U Crnoj Gori ne može proći scenario verske i nacionalne zemlje” (2020, March 7). *Danas*. <https://www.danas.rs/svet/markovic-patrijarhu-irineju-u-crnoj-gori-ne-moze-proci-scenario-verske-i-nacionalne-zemlje/>
- “Apel osude ugrožavanja mira u Crnoj Gori i regionu potpisalo 120 javnih ličnosti” (2019, December 31). *Danas*. <https://www.danas.rs/politika/apel-osude-ugrozavanja-mira-u-crnoj-gori-i-regionu-potpisalo-120-javnih-licnosti/>
- “ZAJEDNO U MOLITVI PROTIV BEZAKONJA I U ODBRANU SVETINJE! U Nikšiću sutra crkveno-narodni sabor, iznose MOŠTI SVETOG VASILIJIA OSTROŠKOG!” (2019, December 20). *Informer*. <https://informer.rs/svet/balkan/480220/zajedno-molitvi-protiv-bezakonja-odbranu-svetinje-niksicu-sutra-crkveno-narodni-sabor-iznose-mosti-svetog-vasilija-ostroskog>
- “NAROD USTAO U ODBRANU SRPSKIH SVETINJA U CRNOJ GORI! IZNETA 4 ZAHTEVA DRŽAVI, vladike poručile: Bivši titoisti opljačkali sve, sad hoće da budu - BOGI!” (2019, December 21). *Informer*. <https://informer.rs/svet/balkan/480319/foto-video-narod-ustao-odbranu-srpskih-svetinja-crnoj-gori-izneta-zahteva-drzavi-vladike-porucile-bivsi-titoisti-opljackali-sve-sad-hoce-budu-bog>
- “BRUKA! MILOGORCI SE BOGA NE BOJE! DAN “D” U ČETVRTAK U SKUPŠTINI! Zakonodavni odbor podržao Predlog zakona koji otima imovinu SPC!” (2019, December 24). *Informer*. <https://informer.rs/svet/balkan/480961/video-bruka-milogorci-boga-boje-dan-cetvrtak-skupstini-zakonodavni-odbor-podrzao-predlog-zakona-koji-otima-imovinu-spc>
- “SRPSKI NAROD U CRNOJ GORI ĆE ILI ODBRANITI SVOJU CRKVU, ILI NESTATI! Matija Bečković o sramnom zakonu kojim se planira otimanje svetinja SPC!” (2019, December 25). *Informer*. <https://informer.rs/svet/balkan/481373/srpski-narod-crnoj-gori-ili-odbraniti-svoju-crkvu-ili-nestati-matija-beckovic-sramnom-zakonu-kojim-planira-otimanje-svetinja-spc>
- “VUČIĆ BEZ DILEME: U Crnoj Gori POSTOJI JEDNA KANONSKA PRAVOSLAVNA CRKVA, a postoje i nevladine organizacije!” (2019, December 25). *Informer*.

<https://informer.rs/vesti/politika/481379/vucic-bez-dileme-crnoj-gori-postoji-jedna-kanonska-pravoslavna-crkva-postoje-nevladine-organizacije-video>

- “STIDIM SE ŠTO CELA EVROPA ĆUTI NA TO ŠTO SRPSKI NAROD MORA DA SE OTIMA ZA SVOJE SVETINJE! Vulin otvoreno o aktuelnim dešavanjima u Crnoj Gori!” (2019, December 26). *Informer*. <https://informer.rs/vesti/politika/481610/stidim-sto-cela-evropa-cuti-sto-srpski-narod-mora-otima-svoje-svetinje-vulin-otvoreno-aktuelnim-desavanjima-crnoj-gori>
- “HOĆE DA OTMU IMOVINU SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE! MPC: Ovo će za vernike u Crnoj Gori biti jedan od najtužnijih Božića” (2019, December 27). *Informer*. <https://informer.rs/vesti/drustvo/481755/hoce-otmu-imovinu-srpske-pravoslavne-crkve-mpc-ovo-vernike-crnoj-gori-biti-jedan-najtuznijih-bozica>
- “IZOPAČENI MILO PLJUNUO NA SOPSTVENI NAROD I SVETINJE! Milačić: Đukanović potpisao sramni zakon na rođendan Svetog Vasilja Ostroškog!” (2019, December 29). *Informer*. <https://informer.rs/svet/balkan/482221/izopaceni-milo-pljunuo-sopstveni-narod-svetinje-milacic-djukanovic-potpisao-sramni-zakon-rodjendan-svetog-vasilja-ostroskog>
- “MILO, LOPOVE! I Pljevlja NA NOGAMA zbog SRAMNOG ZAKONA MILOGORACA!” (2019, December 29). *Informer*. <https://informer.rs/svet/balkan/482386/milo-lopove-pljevlja-nogama-zbog-sramnog-zakona-milogoraca-video>
- “NAJEŽIĆETE SE! MALI MILOŠ POSLAO NAJJAČU PORUKU SA PROTESTA U CRNOJ GORI: Kriv sam što se krstim sa tri prsta, što pišem ćirilicom...” (2020, January 1). *Informer*. <https://informer.rs/svet/balkan/482948/najezicete-mali-milos-poslao-najjacu-poruku-protesta-crnoj-gori-kriv-sam-sto-krstim-tri-prsta-sto-pisem-cirilicom-video>
- “MILO, OVO NAM NE MOŽEŠ OTETI! Mali Avram (7) pokazao kako je proveo zimski raspust i RASPAMETIO SVE SRBE! UČITELJICA ODUŠEVLJENA!” (2020, January 27). *Informer*. <https://informer.rs/svet/balkan/488897/milo-ovo-nam-mozes-oteti-mali-avram-pokazao-kako-proveo-zimski-raspust-raspametio-sve-srbe-uciteljica-odusevljena-foto>

MEDIJSKO PREDSTAVLJANJE RELIGIJSKOG SADRŽAJA I NJEGOV UTICAJ NA JAVNO MNJENJE PO PITANJU VERSKOG IDENTITETA NA ZAPADNOM BALKANU

Sažetak: Imajući u vidu period rastućih tenzija u vezi sa kontroverznim Zakonom o slobodi veroispovesti u Crnoj Gori usvojenim u decembru 2019. godine, ovaj rad ima za cilj da istraži prave razloge zbog kojih su hiljade ljudi širom Crne Gore i Srbije izašli na ulice, kao i da utvrdi kako lokalni, nacionalni i međunarodni mediji svojim načinom predstavljanja religijskog sadržaja utiču na oblikovanje verskog identiteta na tom delu Zapadnog Balkana. Analizirano je 45 novinskih članaka u periodu od juna 2019. godine do decembra 2020. godine, a izvori uključuju američku štampu (*The Washington Post*) i sadržaj na engleskom jeziku koji plasira *Al Džazira*, kao arapska medijska kuća sa sedištem u Dohi, a koja je 2011. godine pokrenula program na Balkanu, te crnogorska štampa (*Pobjeda*, *Dnevne novine*) i srpska štampa (*Informer*, *Danas*). Jedno od ključnih istraživačkih pitanja ovog rada tiče se načina na koji mediji doprinose kako podizanju svesti javnosti o temi koja je od presudnog značaja za očuvanje verskog identiteta na ovom prostoru, tako i stvaranju lažne slike o verskom identitetu u javnosti putem plasiranja lažnih vesti i/ili kroz površno izveštavanje o složenim pitanjima koja iziskuju interdisciplinarni pristup. Takođe, u radu se istražuju mehanizmi putem kojih mediji doprinose povećanju javne svesti o ovom pitanju, što je od ključnog značaja za očuvanje verskog identiteta. Podjednako je važno uzeti u obzir i ulogu medija u oblikovanju javnog mnjenja po pitanju verskog identiteta koji, kako zbog širenja lažnih vesti, tako i zbog neadekvatnog i nepotpunog izveštavanja o složenim pitanjima koja zahtevaju multidisciplinarni pristup, neretko biva u velikoj meri pogrešno percipiran u javnosti. Analiza odabranih članaka religijske sadržine i njihovog načina predstavljanja od strane medija ukazuje na potrebu za odgovornim novinarstvom, medijskom pismenošću i nepristrasnim izveštavanjem u medijskom pejzažu sklonom čestoj promeni. Poziva se na konstruktivni dijalog između verskih institucija, države i digitalnih građana kako bi se sa promišljenošću koračalo kroz digitalno doba.

Ključne reči: *verski identitet, tradicionalni mediji, onlajn/digitalne platforme, strana/crnogorska/srpska štampa, Zakon o slobodi veroispovesti*

SOCIJALNE
STUDIJE ■
■ **SOCIAL**
■ STUDIES

Primljen: 27.08.2024.

Prihvaćen: 27.11.2024.

Socijalne studije / Social studies 7 (7) 2024, str. 111-130.

<https://doi.org/10.58527/issn.2637-2908.7.7.111>

UDK 36(497.6 Sarajevo)

Originalni naučni rad

SOCIJALNI RAD KROZ PRIZMU JAVNOSTI U KANTONU SARAJEVO¹

Maida Dedić

Ustanova socijalne zaštite Park, Vogošća, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Socijalni rad je relativno mlada društvena profesija koja je proizišla iz ideje humanizma s tendencijom povećanja društvene jednakosti i kvalitetnijeg društvenog razvoja. U svojoj želji da kreira pozitivne promjene i afirmira se u društvu, profesija socijalnog rada, čak do danas, u svim dijelovima svijeta nije jednako razvijena. Mnogobrojni faktori utječu na stepen razvijenosti profesije, a to je ujedno i polazna tačka kako neko društvo percipira određenu profesiju. Cilj ovog istraživanja usmjeren je na otkrivanje različitih faktora koji utječu na društvenu percepciju i mišljenje o profesiji socijalnog rada, te uviđanje koliko snažan utjecaj može imati mišljenje javnosti u kontekstu društvenog pozicioniranja profesije socijalnog rada. Ispitanici u ovom istraživanju bili su socijalni radnici uposleni u Kantonalnom centru za socijalni rad, bilo da su građani Kantona Sarajeva koristili ili ne usluge centara za socijalni rad. Uzorak je obuhvatao 49 socijalnih radnika i 161 građanina Kantona Sarajeva koji su dali svoj doprinos istraživanju.

Ključne riječi: socijalni rad, javnost, afirmacija profesije

E-mail: maidadedic147@gmail.com

¹ Rad predstavlja sažetak magistarskog rada autorice pod naslovom "Socijalni rad kroz prizmu javnosti u Kantonu Sarajevo" odbranjenog 12. jula 2024. godine na Univerzitetu u Sarajevu – Fakultetu političkih nauka.

UVOD

Profesija socijalnog rada već decenijama je na raskrižju; s jedne strane se nalazi zakon i mogućnosti koje on nudi, s druge strane klijent/korisnik usluge i njegove potrebe koje trebaju biti zadovoljene, a u sredini je socijalni radnik koji pokušava napraviti balans između prevelikih očekivanja klijenta/korisnika usluge i vlastitih mogućnosti, ali i pritiska koji su svakodnevnica socijalnim radnicima. Vrlo često, kako ranija istraživanja pokazuju, profesija socijalnog rada nailazi na određene predrasude i nerazumijevanje. Zašto? Zato što: “Šira javnost posao socijalnog radnika sagledava kroz aktivnosti koje socijalni radnici najčešće provode u centrima za socijalni rad jer je upravo kroz osnivanje centara, profesija socijalnog rada postala prepoznatljiva široj javnosti. Istraživački je interesantno komentarisati asocijacije ispitanika koje se odnose na profesiju socijalnog rada, poput onih: ‘užas, lezihljebovići, nerad, odugovlačenje, personalizacija, birokracija, šablonski rad’, s jedne i ‘težak posao, profesionalni, mir, zaštita, ljubav’, s druge strane.” (Šerić i Dudić, 2019: 105). Postojanje dviju apsolutnih krajnosti u razmišljanju o socijalnom radu nije nešto što je pratilo socijalni rad na počecima njegovog nastajanja, jer je socijalni rad prošlog stoljeća bio potreba i kao takav je predstavljen društvu. Nije postojalo dvojbe zašto nam treba profesija socijalnog rada, nego je naprosto socijalni rad morao postojati zbog svih kriza koje su se događale, a odgovori tadašnjih socijalnih radnika samo su potvrđivali imperativ postojanja socijalnog rada. Pogrešno je razmišljati da današnje društvo nema nikakve značajne krize i da je profesija koja ne proizvodi novac nepotrebna, ili potrebna tek toliko da zadovolji formu i ispoštuje zakon. Danas više nego ikad ranije, problemi su postali mnogo složeniji, društvo sačinjava mnogo više novih različitosti, mnogo različitih vrijednosti, izazova je više, a, nažalost, prilika za implementiranje novih ideja od strane stručnjaka sve manje se prepoznaje kao značajna. Upravo ovim istraživanjem namjera je bila djelovati na afirmaciju profesije socijalnog rada, odnosno ojačati njegovu društvenu poziciju, na način da se prije svega uvidi slika koja postoji u jednom dijelu društva, da se uvidi koji su nedostaci i kako ih otkloniti/ublažiti, te u konačnici da se putem ispitivanja različitih individua dođe do različitih ideja i prijedloga o unapređenju profesije socijalnog rada, a samim time zadovoljstva tražitelja usluga, ujedno i zadovoljstva socijalnih radnika na radu, zbog toga što “...o javnoj percepciji neke profesije ovisi i to da li će se klijent odlučiti potražiti pomoć od tih profesionalaca ili neće. O

toj važnoj temi u svijetu također treba postojati nekoliko istraživanja.” (Andersen i Newman, 1973; Von Sydow i Reimer 1998). Istraživanje percepcije socijalnog rada trebalo bi biti nešto kontinuiranije, jer ova tema je višestruko značajna. Prije svega, profesija socijalnog rada je neosporno značajna i potrebna, posebno u kontekstu bosanskohercegovačkog društva, ali i šire.

Njen značaj očituje se kroz njen ideal humanizma i poštovanje ljudskog dostojanstva i prava, ali i činjenicu da ova “Profesija promovise socijalne promjene, rješavanje problema u međuljudskim odnosima, te osnaživanje i oslobađanje ljudi s ciljem povećanja blagostanja” (Bašić, 2022: 301). Osjećati se zadovoljno kao klijent/korisnik usluge centra za socijalni rad, osjećati se zadovoljno kao građanin zbog opcija koje im se nude iz oblasti socijalne zaštite i osjećati se zadovoljno kao profesionalac koji obavlja svoju djelatnost ključ je uspješnog rada, afirmacije i prosperiteta profesije socijalnog rada.

Metodologija istraživanja

Problem istraživanja ovog rada odnosi se na društvenu percepciju profesije socijalnog rada, koja je sudeći po mnogim istraživanjima šarolika – ima dvije krajnosti, pozitivnu i negativnu. Također, problem se ogleda u tome da postoje iskrivljenja shvatanja o profesiji socijalnog rada, nerazumijevanje njene svrhe, značaja i značenja, što u konačnici ovu profesiju dovodi na margine i djeluje na upitnost njenog opstanka.

Hipoteza rada glasi: *Pitanje ugleda, važnosti i pozicioniranosti profesije socijalnog rada u snažnoj je vezi s mišljenjem javnosti o profesiji, koje se gradi na temelju ličnog iskustva ili kroz vidljivost rada profesionalaca u društvu, odnosno putem medija.*

Kako bi zadana hipoteza bila provjerena, korištena je metoda ispitivanja. Za potrebe ovog istraživanja kreirana su dva anketna upitnika, a pitanja su bila kombinovanog tipa. Jedan upitnik bio je namijenjen za socijalne radnike uposlene u Kantonalnom centru za socijalni rad, a drugi za građane Sarajevskog kantona, bez obzira na to jesu li ili nisu koristili usluge centra za socijalni rad, a imali su u momentu istraživanja između 18 i 60 godina, imali su spoznaju o postojanju profesije socijalnog rada i želju za doprinosom istraživanju. Nakon dobijene dozvole za provođenje istraživanja, svakoj Službi socijalne zaštite dodijeljen je

određeni broj anketnih upitnika s vremenskim ograničenjem za predaju odgovora. S druge strane građanima je bio dostupan online upitnik (Google Forms), koji se sastojao od pitanja vezanih za sociodemografske karakteristike ispitanika i pitanja o predmetu istraživanja. U kontekstu sociodemografskih karakteristika ispitanih građana, najviše su dale doprinos osobe ženskog spola, procentualno njih 68%, te 32% muškaraca. Stepenn obrazovanja je raznolik, ali s višim procentom osoba sa visokom stručnom spremom (42%), završenim master studijem (26%), srednjom stručnom spremom (25%), višom školom (5%) te najmanje s osnovnim obrazovanjem. U kontekstu socijalnih radnika, dominantno su učestvovala socijalne radnice, njih 86%, potom socijalni radnici – 14%. Najzastupljenija dobna skupina bili su socijalni radnici u dobi između 42 i 52 godine, te dominantno sa završenim diplomskim studijem (67%). Ukupan broj ispitanih socijalnih radnika iznosio je 49, te 161 ispitanu građanin. Namjera upitnika bila je uvidjeti percepciju profesije socijalnog rada, njenu društvenu pozicioniranost u Kantonu Sarajevo, kao i faktore koji utječu na imidž profesije, što nas dovodi do predmeta istraživanja. Istraživanjem su se obuhvatili i predstavili različiti faktori koji imaju snažan utjecaj na formiranje pozitivnog ili negativnog stava o profesiji, što je u direktnoj vezi s prizmom javnosti o jednoj profesiji, čime smo ujedno došli i do naučnog objašnjenja.

Neka od značajnih pitanja postavljena ispitanicima socijalnim radnicima bila su: *Da li je govor o profesiji socijalnog rada zastupljen u javnosti? Koji faktori utječu na zastupljenost govora o profesiji socijalnog rada u javnosti? Da li je društvena percepcija profesije socijalnog rada značajna za profesiju te šta utječe na percepciju? Koje su posljedice nedovoljne vidljivosti profesije socijalnog rada? Da li bi bilo korisno da svaka Služba socijalne zaštite ima osobu koja se bavi odnosima s javnošću? Koji su vaši savjeti za unapređenje profesije socijalnog rada?*

Sljedeća značajna pitanja postavljena građanima Kantona Sarajevo odnosila su se na: *Kada i od koga ste prvi put čuli za postojanje profesije socijalnog rada? Šta je utjecalo na vaše formiranje stava o profesiji socijalnog rada? Koje su Vaše asocijacije kada se spomene socijalni radnik / socijalni rad? Koji bi bili Vaši savjeti za unapređenje profesije socijalnog rada?*

Tokom obrade prikupljenih podataka korištena je statistička metoda, komparativna metoda te kvalitativna analiza za pitanja otvorenog tipa.

Percepcija socijalnog rada

Percepcija socijalnog rada je različita, a ta različitost je uvjetovana različitim polaznim stajalištima svakog pojedinca. Polazno stajalište odnosi se na to kako smo formirali stav o profesiji socijalnog rada, vlastitim iskustvom ili iskustvom drugih osoba razgovarajući s njima ili informišući se o njima/socijalnom radu putem medija. Da bismo bolje razumjeli, percepcija, kako Hrvatska enciklopedija objašnjava, riječ je latinskog porijekla “perceptio” te predstavlja opažanje, ona se odnosi i na psihološki proces kojim se upoznaje objektivna realnost. Također “Na perceptivni doživljaj uvijek u znatnoj mjeri djeluju psihološki čimbenici kao što su: motivacija, očekivanje, stajališta, emocije.”²

S tim u vezi percepcija socijalnog rada zavisi od mnogobrojnih faktora kao što su: socio-demografske karakteristike razvoja jedne zemlje, društvene promjene, profitabilnost profesije, lično iskustvo, prepoznatljivost profesije, zastupljenost profesije u medijima ili pak medijsko izvještavanje o profesiji. Svi ovi faktori u većoj ili manjoj mjeri potiču javnost da formira mišljenje o profesiji socijalnog rada. Međutim, koliko god postojali različiti faktori utjecaja na individuu i na njeno formiranje stava o profesiji socijalnog rada, na socijalnim radnicima je da prikažu profesiju u najljepšem svjetlu te da se trude pronaći različite mehanizme upoznavanja šire javnosti sa svojim zadacima, misijom, ali i poteškoćama, kako bi stavovi o profesiji socijalnog rada bili zasnovani na što realnijim osnovama.

Upravo težnja ka jačanju i afirmaciji profesije socijalnog rada, ali i djelovanju na kreiranje pozitivnih osjećaja o profesiji socijalnog rada kod šire javnosti, od nas socijalnih radnika zahtijeva veću zainteresiranost za uvođenje promjena. Potreba za određenim izmjenama u socijalnom radu prepoznata je još 90-ih godina prošlog stoljeća kada je Milosavljević (1990: 16) ukazao na problem: “Socijalni radnici su stručno nepripremljeni za delatnosti novog tipa i bavljenje savremenim socijalnim problemima i potrebama ljudi, njihovih porodica, organizacija i zajednica itd.” Danas, nakon više od tri decenije, situacija nije bolja, socijalni radnici se i dalje bave kurativnim djelovanjem, dok prevencija izostaje, čime se potvrđuje postojanje određenih propusta, neadekvatne kadrovske i finansijske podrške, nedovoljna afirmacija socijalnog rada te povrh svega izostanak bavljenja

² “percepcija”, u: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.*

savremenim problemima i potrebama ljudi. U prilog tome ide i izjava ispitanika kako je to "...šablonski rad" (Šerić i Dudić, 2019: 105). Međutim socijalni rad nikako ne smije biti šablonski rad, nego on zahtijeva individualan pristup svakom pojedincu, odnosno priznavanje jedinstvenosti pojedinca i njegovog problema i okolnosti s kojom se pojedinac suočava. Bez obzira na to što neki problem izgleda sličan nečijem drugom, pristup socijalnih radnika nikako ne smije biti isti u oba slučaja. Time se želi staviti poseban akcenat na kreativnost i jedinstvenost pristupanju u radu s klijentom, kao prvi korak u afirmaciji profesije socijalnog rada. Posebno značajno za afirmaciju i jačanje profesije zasigurno bi bilo jačanje odnosa sa javnošću, odnosno njihovo prisustvo u medijskom prostoru. Mediji su vrlo snažno sredstvo utjecaja na javnost i oblikovanja stavova. S tim u vezi autorica Cincar (2018: 6), pozivajući se na Kesića, navodi: "Odnosi s javnošću predstavljaju komunikacijski oblik koji, ako je pažljivo planiran i proveden, osigurava dugoročne ciljeve stvaranja pozitivnog imidža koji se kreira na temelju dugoročno planski usmjerenih dobrih odnosa s grupama javnosti: potrošačima, zaposlenima, dobavljačima, vlasnicima dionica, vladom i drugim formalnim i neformalnim grupama u društvu." Iz navedenog određenja "odnosi s javnošću", ključni elementi koji se trebaju posebno razmotriti su sljedeći: komunikacijski oblik, pažljivo planiranje, obezbjeđenje ostvarenja ciljeva, stvaranje pozitivnog imidža. Ova četiri elementa su socijalnim radnicima i profesiji socijalnog rada od velikog značaja. Baš kako je citirano na početku: "...o javnoj percepciji neke profesije ovisi i to da li će se klijent odlučiti potražiti pomoć od tih profesionalaca ili neće. O toj važnoj temi u svijetu također treba postojati nekoliko istraživanja." (Andersen i Newman, 1973; Von Sydow i Reimer 1998) Može se uvidjeti da upravo pozitivna slika profesije, dobar imidž ili da je na "dobrom glasu" ovise o odnosu koji neka profesija ima sa širom masom, društvom, odnosno s javnošću. Percepcija javnosti, odnosno javnost i odnosi s javnošću, veoma su važni faktori koji djeluju na pozicioniranost bilo koje profesije u društvu, pa tako i socijalnog rada.

Govoreći o ranije pobrojanim elementima, komunikacijski oblik se tumači kao način na koji se pristupa javnosti; kakva je komunikacija, pozitivna, negativna, asertivna, agresivna. Tokom studija socijalnog rada, pridaje se pažnja načinu obraćanja klijentu/korisniku usluge, komunikaciji s djecom, starijim osobama, pravilnoj upotrebi termina u radu s osobama s invaliditetom, no nažalost, ne pridaje se važnost aktivnoj uključenosti socijalnih radnika u odnosima s javnošću.

Moguće je na televiziji vidjeti socijalne radnike, koji se s vremena na vrijeme pozovu na gostovanje, posebno kod određenih društvenih događaja, najčešće negativnih, gdje neizbježno pitanje novinara bude: "Gdje smo to zakazali?" Naravno, tada bi socijalni radnici trebali posvetiti dan govoreći o tako važnom pitanju, međutim, sve se to svede na petnaestak minuta gostovanja i govora o trenutnom problemu i trenutnom mogućem djelovanju. Upravo u kontekstu odnosa s javnošću postoji problem nenametanja, čekaju se pozivi, a kada se socijalni radnici pojave, pretrpe puno negativnih komentara jer nisu djelovali. Ovdje se želi istaći da, iako, kako smo gore naveli, socijalni radnici uistinu imaju previše posla s minornim brojem uposlenih, ipak treba postojati određeni stepen odgovornosti zbog dominantno loše slike javnosti o profesiji. Način na koji socijalni radnici istupaju u javnost uglavnom bude vrlo formalan, bez prikazivanja saosjećanja, a s dominantnim prikazivanjem zakonskih mogućnosti, tako da u konačnici socijalni radnici izgledaju kao osobe koje obavljaju posao formalno bez mnogo unošenja i zalaganja. Ovdje se želi staviti fokus na to da je socijalnim radnicima prosto potreban novi, svjež pristup u interakciji s javnosti, baš kako je Andrews 1987. kazao: "pozitivan osjećaj o socijalnom radu, a ne tačno šta socijalni rad čini". To bi trebao biti ključ uspjeha, na način da se prikazuje težnje za boljitkom i mogućim načinima za stvaranje boljitka. U konačnici bi to trebalo izazvati pozitivan osjećaj u širim krugovima društva.

Sljedeći važan element je pažljivo planiranje, a ono zahtijeva dobru upoznatost s vremenom, kulturom i mjestom u kojem se nalazimo. Ako uzmemo za primjer seriju *East Side/West Side*, čiji je glavni fokus bilo prikazivanje ravnopravnosti članova društva bijelaca i crnaca u Americi, ipak je u bosanskohercegovačkom društvu nemoguće imati taj fokus, zato što se ovdje, na primjer, teži ka ravnopravnosti: spolova, osoba s invaliditetom, osoba romske pripadnosti i slično. Emitiranje serije koja bi prikazivala rasnu ravnopravnost ili istupanja socijalnih radnika u medijima koji bi govorili o tome bili bi bespotrebni, jer se ne suočavamo s takvim problemima. Zato bi, s druge strane, komunikacija čiji bi glavni fokus bio iskazivanje ravnopravnosti Roma s tri konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini zasigurno javnost natjerala na razmišljanje, a time bi se djelovalo na bar jedan korak naprijed u pozitivnom pristupu prema ovoj populaciji. Dobro osmišljenim pristupom ujedno bi se osiguralo i ostvarenje cilja, što je treći element. Stvaranje dobrog imidža ne podrazumijeva jednu predstavu za narod, nego iskrena i stalna

zalaganja, a to javnost vremenom prepoznaje. Naslovi u kojima se socijalni radnici prezentiraju kao oni koji su oduzeli djecu, kao hladni i bezosjećajni, upravo su proizvod nedovoljnog razmišljanja o tome kada i pod kojim uvjetima se tako nešto može učiniti. Takve poruke usmjerene ka javnosti treba bolje objasniti, a ne prezentirati tako senzacionalistički kako bi se uzburkali osjećaji i izazvao val negativnih komentara.

Shodno tome, pristup javnosti itekako djeluje na primarno razmišljanje o nekoj profesiji, a potom i kreiranje pozitivne ili negativne slike o njoj. Ovdje će se spomenuti da su psiholozi prvobitno bili okarakterisani jako negativno, međutim, njihovo istupanje u javnost, prikazivanje da uistinu brinu o osjećajima ljudi i situacijama kroz koje prolaze i tako javno, bez naplate, davanje savjeta doveli su psihologe do jednog novog stepena razvijenosti i afirmiranosti u društvu. Time se želi reći da socijalni radnici koji se nalaze na raskrižju, tj. ljudi ih ili vole ili ne vole, trebaju usmjeriti svoje napore na komunikaciju s javnošću, izazivati pozitivne osjećaje kroz svoj rad i tako dobiti na razumijevanju i pozitivnom prihvatanju profesije socijalnog rada, jer se socijalni rad u konačnici i razvio iz humanog pristupa prema čovjeku, odnosno čovjekoljublja, brige za stanje svake jedinice u društvu, i to treba da bude prepoznato.

Rezultati i analiza istraživanja

Propitivanje mišljenja javnosti od strane socijalnih radnika trebalo bi provoditi vrlo često kako bi se javnosti ukazalo na cijenjenost njihovog mišljenja, ali i ideja. U nastavku su predstavljeni rezultati istraživanja u kojem su sudjelovali socijalni radnici zaposleni u Kantonalnom centru za socijalni rad te građani Kantona Sarajevo, bez obzira na to jesu li ili nisu koristili usluge centara za socijalni rad. Iako se može postaviti pitanje zašto bi se ispitalo mišljenje osoba koje nisu bile korisnici usluga centra za socijalni rad, ipak treba imati na umu da je svaka osoba koja se odlučila sudjelovati u ovom istraživanju imala određeno saznanje o socijalnom radu, gradila ga je na temelju prisutnosti socijalnih radnika u lokalnoj zajednici, u medijima, kroz iskustva bliskih osoba, kroz rad u školama, zdravstvenim ustanovama ili jednostavno poznavajući osobu koja je socijalni radnik te opažajući njen rad i pristupanje drugima.

S druge strane, socijalni radnici u Kantonu Sarajevo su dobar izvor informacija u kontekstu govora o njihovom položaju, s obzirom na to da je njihov položaj “središnji”, između države, njene politike i zakona koje oni trebaju sprovesti i s druge strane građana kojima trebaju pomoći. Upravo njihovo stalno balansiranje u zadovoljavanju potreba društva i prava, odnosno mogućnosti s kojima oni raspolažu, stvara određeni pritisak kod socijalnih radnika, jer balansiranje uključuje i etičko postupanje, moral, zakone koji se stalno međusobno prepliću.

Rezultati istraživanja u kojem su učestvovali socijalni radnici

Veoma važno je kreirati okolnosti za zdrav način razmišljanja o bilo kojoj profesiji. S tim u vezi ovo istraživanje pokazuje gdje je to pozicioniran socijalni rad i koje stvari se trebaju mijenjati. U nastavku su prvo predstavljeni odgovori socijalnih radnika. U istraživanju je sudjelovalo 49 socijalnih radnika, a od tog broja primjećuje se znatno veći broj žena uposlenica u Kantonalnom centru za socijalni rad, koje čine 86% ispitanika. Da je profesija socijalnog rada postala feminizirana potvrđuju i ranija istraživanja; “Već je Dervišbegović (1990) govorio o feminizaciji socijalnog rada izvijestivši da su u prvim generacijama studija socijalnog rada na Višoj školi za socijalne radnike u Sarajevu (od 1958. godine) preovladavali muškarci (64%). U narednim godinama taj odnos se promijenio u korist žena, žene preovladavaju (preko 85%) u odnosu na muškarce. Ovaj trend nastavljen je i danas; u akademskoj 2017/18. na Odsjeku za socijalni rad Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu upisano je ukupno 482 studenta, od toga 411 žena i 71 muškarac.” (Šerić i Dudić, 2018: 99) U kontekstu feminizacije profesije socijalnog rada, treba naglasiti da ponekad nejednaka zastupljenost polova može djelovati na percepciju profesije i kreiranja stava o njoj. Na primjer, u kontekstu bosanskohercegovačkog društva, koje je više tradicionalno i jasno su podijeljene muške i ženske uloge, samim tim i poslovi, nerijetko se može čuti da su poslovi poput vozača i vojnika muški, a rad u vrtiću i dizajniranje su ženski. Upravo ovim primjerom pokazuje se snaga društvenog usmjeravanja i djelovanja na ljude. Pod tim se podrazumijeva da će manjak muških socijalnih radnika u socijalnom radu djelovati sumnjivo, posebno za mladog muškarca koji želi upisati studij socijalnog rada. Osnovno pitanje bit će, je li njemu mjesto u ovoj profesiji? S tim u vezi potrebno je obezbijediti društvu uvid u rad kao i različita okruženja u kojima

socijalni radnici djeluju. Time bi se stekao uvid da ova profesija nije namijenjena isključivo ženama. Nadalje, u kontekstu sociodemografskih karakteristika, jedno od pitanja socijalnim radnicima odnosilo se na Službu socijalne zaštite u kojima djeluju. Ovdje je važno spomenuti da je u Kantonu Sarajevo rad socijalnih radnika organizovan na način da je krovna ustanova Kantonalni centar za socijalni rad, koji ima svoje Službe socijalne zaštite raspoređene po jednu na svaku općinu u Sarajevskom kantonu. U istraživanju je sudjelovalo osam Službi socijalne zaštite i time dalo uvid u to da u različitim općinama imamo različit broj uposlenih u Službama socijalne zaštite, koji se kreće u rasponu oko pet do četrnaest socijalnih radnika po Službi. Važnost ovog podatka ogleda se u spoznaji da rad socijalnih radnika nije standardizovan, te da postoji jako mali broj uposlenih socijalnih radnika. Pod tim se podrazumijeva da je u jednoj općini, na primjer Hadžići, ukupan broj stanovništva (prema popisu³ iz 2013. godine) 23 891, dok, prema informacijama koje su dobijene tokom pripreme za istraživanje, u smislu broja upitnika koji se trebaju dostaviti u Službu socijalne zaštite Hadžići, ukupan broj socijalnih radnika na nivou te Općine jest pet. S druge strane, prema standardu EU, jedan socijalni radnik pokriva 50 korisnika. To potvrđuje rezultat istraživanja iz 2019 Institucije Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine pod naslovom *Specijalni izvještaj o stanju i problemima s kojima se susreću Centri/Službe za socijalni rad u Bosni i Hercegovini*. U istraživanju se navode neki od problema Kantona Sarajevo, poput nestandardizovanih mjera i usluga, što se odnosi na potkapacitiranost, konkretnije da jedan socijalni radnik pokriva 400 korisnika, dok prema standardu EU jedan socijalni radnik treba da pokriva 50 korisnika. Nadalje, tu je neadekvatan radni prostor, nepostojanje fizičkog obezbjeđenja, a socijalni radnici su stalno izloženi potencijalnim napadima i prijetnjama. Uza sve to, niske plaće, nedovoljna materijalna i tehnička opremljenost samo su neki od problema s kojima se susreću socijalni radnici u KS (Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, 2019). U skladu s tim postavlja se pitanje zašto sistem ne posmatra sve ove poteškoće kao stvaran problem koji se treba riješiti? Također treba imati u vidu da je pitanje potkapacitiranosti socijalnih radnika usko povezan s brzinom rješavanja poteškoća s kojima se građani suočavaju. Djelovanje na jačanje ljudskih resursa u socijalnom radu nije samo pitanje zaposlenja

3 Popis stanovništva u 2013 godini, Općina Hadžići

socijalnog radnika nego je i pitanje odgovornosti i obaveze koju država ima prema svome građaninu. Izostanak brzine u pomoći građanima može se riješiti većom zainteresiranošću za upošljavanje socijalnih radnika, kao i povećanje preventivnog djelovanja. Treba imati u vidu da je preventivno djelovanje mnogo jeftinije u odnosu na svaki oblik kurativnog djelovanja.

Pitanja koja se odnose na predmet istraživanja pobrojana su u metodološkom okviru rada i predstavljena u nastavku. Prvo navedeno pitanje odnosilo se na *zastupljenost govora o profesiji socijalnog rada u javnosti?* Na ovo pitanje dominantan broj socijalnih radnika, njih 79%, odgovorilo je da govor o profesiji socijalnog rada nije dovoljno zastupljen, dok je 21% odgovorilo kako nikako nije zastupljen. Ne može se u potpunosti reći da se o socijalnom radu nikako ne piše, jer se o socijalnom radu piše, ali izrazito rijetko i senzacionalistički. Analizom najpopularnijih portala izveden je zaključak da je govor o profesiji socijalnog rada kakav danas postoji preduslov za stvaranje negativnih osjećaja o profesiji socijalnog rada, posebno kada se govori o porodici, o izuzimanju djece iz porodice ili pak femicidu. Razlog tome su upravo mediji, koji podliježu dvjema krajnostima – mediji koji se bave istraživačkim novinarstvom i mediji koji su neprofesionalni, te je njihov fokus usmjeren na senzacionalizam, veću čitanost i gledanost bez obzira na tačnost informacija. To znači da, što je tema osjetljivija, veći je prostor za manipulacije s javnošću jer su osjetljive teme uglavnom povezane s osjećajima. Na primjer, slučajevi porodičnog nasilja ili uopćeno porodičnih problema donose za sobom upitnik koliko je iznošenje mnoštva detalja o nekoj porodici i imena članova te porodice u medije dobar potez,

u smislu da pomaže žrtvi i ne narušava njeno pravo na privatn i porodičan život, koji joj se garantira Evropskom konvencijom u članu 8. (CoE, *Evropska konvencija o ljudskim pravima*). Osjetljive teme zahtijevaju veću odgovornost, jer zasigurno cilj ne bi trebao biti etiketiranje žrtve porodičnog nasilja za čitav život.

Nadalje, na pitanje *Koji faktori utječu na zastupljenost govora o profesiji socijalnog rada u javnosti?* socijalni radnici su davali različite odgovore, a među njima najzastupljeniji odgovor je bio “nedostatak medijskog izvještavanja o aktivnostima centara za socijalni rad”, potom “nemogućnost socijalnih radnika da budu angažirani u medijima zbog obimnosti posla”, te “nezainteresiranost za odnose s javnošću s obzirom na to da socijalni radnici nisu obučeni za to”. Ovi odgovori su

jasna potvrda potrebi za određenim izmjenama u socijalnom radu, jer socijalni radnici uviđaju značaj medija s jedne strane, ali nikako način na koji mu pristupiti. S tim u vezi ova informacija bi mogla poslužiti kao ideja za promišljanje o novom predmetu za izučavanje na studiju socijalnog rada, kako bi se gradili jaki, svestrani i poduzetni socijalni radnici.

Da su socijalni radnici svjesni značaja društvene percepcije socijalnog rada potvrđuje i odgovor, gdje 69% ispitanika odgovara da je percepcija profesije socijalnog rada jako značajna, 29% da je značajna i samo 2% da nije značajna. Ovdje nema dvojbe da je percepcija javnosti od izuzetnog značaja za jačanje i afirmaciju profesije socijalnog rada. Ali, kako bi se došlo do jačanje i afirmacije profesije socijalnog rada, bilo je neophodno pitati socijalne radnike koji su osnovni faktori koji utječu na percepciju javnost o socijalnom radu. Socijalni radnici su naveli tri ključna: medij, karakteristike društva i same socijalne radnike. Ovdje treba imati u vidu da je najveći broj socijalnih radnika odgovorilo “medij”, a najmanji “socijalni radnici”. S tim u vezi, važno je istaći da se promjene ne odvijaju tako što se odgovornost prebacuje na nekog drugog, nego tako što se postaje svjesniji vlastitog utjecaja, mogućnosti nametanja javnosti, medijima, insistiranju na govoru o profesiji socijalnog rada. Također, mišljenje javnosti utječe na povjerenje između klijenta i profesionalca. Što je veća nepovjerljivost među njima uzrokovana snagom javnosti, veća je napetost i manji su uspjesi u radu na ostvarenju ciljeva.

Na pitanje *Koje su posljedice nedovoljne vidljivosti profesije socijalnog rada?* Socijalni radnici su ponudili različite odgovore. Među njima, najznačajniji je bio da nedovoljna vidljivost profesije socijalnog rada rezultira nerazumijevanjem profesije. Tu se zaključuje da nedovoljno razumijevanje jedne profesije daje opciju javnosti da kreira mnoštvo negativnih kritika i negativnih stavova, a ovim odgovorom se potvrđuje značaj prisustva socijalnih radnika u medijima, te govora o profesiji, kako bi se ovako nešto preveniralo.

S namjerom da se socijalni radnici počnu baviti odnosima s javnošću i nametanju njoj putem medija, većim angažmanom u lokalnoj zajednici i učestalijim govorom o profesiji socijalnog rada, naredni set pitanja odnosio se upravo na stepen povezanosti socijalnih radnika s medijima. S tim u vezi postavljeno pitanje odnosilo se na postojanje osobe koje se bavi odnosima s javnošću na nivou

svake Službe socijalne zaštite u Kantonu Sarajevo, gdje su socijalni radnici dali odgovore da ne postoji, nego da osoba koja se bavi odnosima s javnošću radi na nivou Kantonalnog centra za socijalni rad. Također, pojedini su dodali da radom PR nisu zadovoljni. Nadalje u sklopu ovog pitanja, nalazilo se pitanje o korisnosti postojanja PR-a na nivou svake Službe, gdje je 43% socijalnih radnika odgovorilo da bi bilo korisno, 49% da bi možda bilo korisno i samo 8% da ne bi bilo korisno. U skladu s ranije datim odgovorima, postojanje PR-a na nivou svake Službe bilo bi više nego korisno jer ako se analiziraju određene izjave u medijima, gdje se osoba obraća u ime Kantonalnog centra za socijalni rad, vrlo često, kako bi se izbjegao ulazak u dubinu nekog problema koji se iznosi pred javnost, primjetno je da se samo u kratkim crtama istakne da su aktivnosti obavljene po službenoj dužnosti. Službena dužnost građanstvu ništa ne znači jer ništa nije objašnjeno, a povrh svega toliko se često koristi da je postala kliše, besmislena. S tim u vezi, davanje mogućnosti svakoj Službi da iskaže problem, ali na način da štiti najbolji interes klijenta/korisnika usluge, da postupa u skladu s etičkim načelima i s druge strane da obezbijedi objašnjenje javnosti kroz prava kojima raspolaže i situacije u kojima ih može koristiti, zasigurno bi bilo korisnije nego da se kaže da je postupljeno po službenoj dužnosti.

Jedno od značajnijih pitanja postavljeno socijalnim radnicima odnosilo se na davanje prijedloga/savjeta za unapređenje profesije socijalnog rada. Veliki broj socijalnih radnika odgovorio je da je potrebno da se uspostavi saradnja s medijima, zatim da se pospješi edukacija stručnjaka, da se veći broj stručnjaka uposli i da se socijalnim radnicima dodijeli status službenog lica. Ova četiri odgovora bila su najzastupljenija te kao takvi predstavljaju stvarne potrebe, posebno jer je ovo nešto što uočavaju stručnjaci. U svrhu afirmacije i jačanja profesije socijalnog rada zasigurno je potreban novi pristup, odnosno bolja saradnja s medijima, koja može uključiti češća gostovanja, snimanje podcasta, davanje boljih i jednostavnijih objašnjenja, savjeta građanima putem medija, gostovanja socijalnih radnika s otvorenim linijama za građane i slično. Nadalje, da bi se socijalni radnici ohrabрили da istupe u javnost, potrebna je određena izmjena u obrazovnom procesu, s obzirom na to da raniji odgovori pokazuju da socijalni radnici nisu spremni da se bave odnosima s javnošću jer nisu za to obučeni. Obrazovanje socijalnih radnika treba biti u skladu s vremenom, što podrazumijeva obuku o odnosima s javnošću, korištenje savremenih tehnoloških dostignuća, a sve s namjerom da se približe

građanstvu, pridobiju povjerenje i u konačnici ponude različite načine dolaska do rješenja kroz različite oblike savjetodavnog rada. Naravno, davanje statusa službenog lica socijalnim radnicima značila bi sigurnost i kreiranje sasvim druge percepcije profesionalaca.

Rezultati istraživanja u kojem su sudjelovali građani Kantona Sarajevo

Propitivanje mišljenja javnosti neosporno je značajno kako bi se unaprijedila profesija, oslušujući savjete građanstva i posmatrajući probleme iz njihovog ugla. U nastavku su predstavljeni odgovori građana na anketni upitnik, koji su veoma značajni jer oni daju jednu sasvim novu ideju pristupu javnosti koja može doprinijeti vidljivosti profesije u društvu.

U ovom anketnom upitniku, sudjelovao je 161 ispitanik, od čega je procentualno bilo 68% žena i 32% muškaraca, u dobi između 18 i 60 godina i s različitim obrazovnim stepenom. S obzirom na to da je u fokusu istraživanja bio socijalni rad kroz prizmu javnosti u Kantonu Sarajevo, 78% ispitanih građana nisu bili korisnici usluga za socijalni rad, dok 22% jesu. Namjera ovog istraživanja bila je uvidjeti koliko je socijalni rad prepoznat u društvu te kakva je njegova percepcija. Neka od značajnih pitanja postavljena građanima odnosila su se na: *Kada i od koga ste prvi put čuli za postojanje profesije socijalnog rada? Šta je utjecalo na vaše formiranje stava o profesiji socijalnog rada? Koje su Vaše asocijacije kada se spomene socijalni radnik / socijalni rad? Koji bi bili Vaši savjeti za unapređenje profesije socijalnog rada?*

Odgovori na ova četiri pitanja predstavljeni su u nastavku, počevši od prvog koje se odnosi na starosnu uzrast, odnosno kada i od koga je ispitanik prvi put čuo za profesiju socijalnog rada. Odgovori na ovo pitanje bili su prilično raznoliki, međutim, najčešće su osobe za socijalni rad prvi put čule u dobi između 15 i 18 godina – njih 38%, zatim u dobi između 10 i 14 – njih 24% te u dobi između 19 i 25 godina – njih 19%. Najmanji procent (5%) odnosi se na osobe koje su za socijalni rad prvi put čule u dobi iznad 31 godine, te 7% za dob između 26 i 30 godina, kao i isti taj procent za djecu do 10 godina. Nadalje 50% ispitanika su za profesiju socijalnog rada čuli u školi, 19% je bilo informisano od strane roditelja, 16% od

strane medija, 12% preko prijatelja, te 3% od strane stručnjaka koji ih je usmjerio na to da se obrate socijalnom radniku. U kontekstu predstavljenih rezultata, nemoguće je ne primijetiti kako socijalni radnici u školama itekako obavljaju dobar posao. Tome u prilog ide da je u dobi između 15 i 18 godina (srednjoškolski period) njih 38% upoznato sa socijalnim radom, a 50% je prvi put čulo za profesiju socijalnog rada upravo u školi. Nadalje, pitanje koje se odnosilo na pozitivnu ili negativnu percepciju profesije socijalnog rada: 89% građana odgovorilo je da je percepcija pozitivna i 11% negativna. Iako je ranije navedeno kako je percepcija profesije pretežno negativna i podliježe dvjema krajnostima, treba imati u vidu da su ranija istraživanja sprovedena s korisnicima usluga i samim tim njihovi stavovi su više povezani s rezultatima saradnje sa socijalnim radnikom. S druge strane, mišljenje javnosti je povezano s našim indirektnim djelovanjem i komunikacijom s javnošću. Na pitanje *Šta to utječe na formiranje stava o profesiji socijalnog rada?* građani su odgovorili: vlastito iskustvo – 39% ispitanika, 35% ispitanika odgovorilo je da su to bili medij, zatim 21% smatra da je iskustvo njima bliskih osoba bio presudan faktor u formiranju stava o profesiji socijalnog rada, te je bilo 5% onih koji su formirali svoje stavove utjecajem drugih faktora poput rada u humanitarnoj oragnizaciji, preko prijateljice koja je socijalna radnica i slično. U kontekstu ovih rezultata pristup u radu je značajan za stvaranje osjećaja, ali i stavova o profesiji socijalnog rada. Naredno pitanje postavljeno građanima odnosilo se na asocijaciju koju imaju kada se spomene profesija socijalnog rada ili socijalni radnik, te kakva su njihova očekivanja od socijalnih radnika. Najčešće asocijacije bile su: osobe koje imaju mnogo zadataka, jako malo uposlenih, zauzeti administrativnim zadacima, nezainteresirani za rad te brižni i osjećajni. Da stvari ne idu iz jedne krajnosti u drugu potvrđuje i realno sagledavanje socijalnog rada, kada ispitanici uviđaju našu potkapacitiranost, što je pozitivno je jer primjetno određeno razumijevanje. Također, s obzirom na to da socijalni radnici vrlo često znaju reći kako klijenti od njih očekuju da sve riješe kao da imaju čarobni štapić, bilo je neizostavno postaviti pitanje da li socijalni radnici uistinu mogu riješiti svaki problem, a dati odgovori su bili: 55% da ne mogu, 35% da mogu ukoliko bi bili više zainteresirani te 10% da mogu. Ovo je jasan indikator da manje od polovine ispitanika ima visoka očekivanja od socijalnih radnika, što je proizvod nedovoljnog razumijevanja profesije, a djelovanje na bolje razumijevanje profesije bilo bi moguće ukoliko bi postojalo veće interesovanje od strane socijalnih radnika, ali i sistema.

Posljednji, ali najznačajniji odgovori ispitanika u kontekstu ovog rada bili su njihovi savjeti za unapređenje profesije socijalnog rada i među njima najučestaliji bili su: više empatije i zainteresiranosti za klijenta, povećanje zaposlenosti socijalnih radnika, veća promocija socijalnog rada u medijima, nova organizacija rada i izmjene u zakonima, veća podrška vlasti, veća kontrola socijalnih radnika te manje politike. Svi ovi savjeti mogu poslužiti u kreiranju pozitivne percepcije i afirmaciji profesije socijalnog rada.

ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Zadatak ovog rada ogleda se u tome da se ispita pitanje ugleda, važnosti i pozicioniranosti profesije socijalnog rada, koje je u snažnoj vezi s mišljenjem javnosti o profesiji, a gradi se na temelju ličnog iskustva ili kroz vidljivost rada profesionalaca u društvu, odnosno putem medija.

Kroz analizu dobijenih odgovora od strane građana potvrđeno je da su ispitanici iznosili svoje pozitivne i negativne stavove o profesiji socijalnog rada te važnosti bolje pozicioniranosti profesije u društvu i medijima. Njihovi stavovi su proizvod vidljivosti profesije u društvu i medijima, te vlastitog iskustva koje su imali ispitanici s profesionalcima. Iako se može smatrati da je propitivanje stavova ljudi koji nisu bili u kontaktu sa socijalnim radnikom nepotrebno i ne nudi nikakve konkretne rezultate niti bilo kakvu pomoć, za budući rad i unapređenje rada stručnjaka nešto je o čemu treba malo dublje promisliti. Razlog tome je jednostavan: naslov rada glasi *Socijalni rad kroz prizmu javnosti u KS*. Javnost obuhvata sve osobe koje su se u trenutku empirijskog istraživanja nalazile na području Kantona Sarajevo čiji su stanovnici, a koji su imali želju dati doprinos ovom istraživanju. Važan moment je upravo i želja za doprinosom istraživanju, odnosno sudjelovanju. Svakako da osoba koja nema nikakva znanja o ovoj temi ne bi sudjelovala, dok su s druge strane svi oni koji su sudjelovali u istraživanju dali određena promišljanja te im je poznato u određenom domenu šta to socijalni radnici rade, koliko su vidljivi u društvu. Nadalje, baš kako je navedeno, više je bilo onih koji nisu imali kontakt sa socijalnim radnicima, ali faktor vidljivosti, odnosno zastupljenosti socijalnog rada u zajednici u kojoj osobe žive, medijima čiji smo konzumenti, itekako djeluje na formiranje stava o jednoj profesiji. S tim u vezi vidljivost socijalnog rada u prosjeku, a u skladu s ovim istraživanjem, najzastupljenija je u srednjim

školama. Tačnije, onda kada postoji potreba da se mladoj osobi pomogne u usmjeravanju na stručnjake s kojima može razgovarati. U skladu s tim, bez obzira na to što osobe nisu imale potrebu da pomognu, ipak su u većini slučajeva imale iskustvo upoznavanja osobe koja pomaže u kreiranju društvenog mira i kohezije, odnosno upoznavanja socijalnog radnika. Ovo istraživanje ponudilo je značajne preporuke u unapređenju profesije socijalnog rada. Te preporuke odnose se na potrebu za većom zastupljenosti socijalnih radnika u medijima kako bi javnost bila upoznata s njihovim aktivnostima i time prepoznala njihovu ulogu i značaj u društvu. Međutim, sve to je teško ako se u obzir ne uzme i potreba za izmjenama u obrazovanju socijalnih radnika, jer bez obučениh socijalnih radnika za odnose s javnošću ne možemo očekivati kvalitetne medijske istupe koji će pomoći osnaživanju i jačanju profesije. Izmjene u obrazovanju socijalnih radnika zahtijevale bi stjecanje znanja u oblasti komunikacije i odnosa s javnošću kako bi budući socijalni radnici znali kako da medijski promoviraju profesiju s jedne strane te kako da budu etični i moralni s druge strane. Pored formalnog, nužno je i neformalno obrazovanje postojećih socijalnih radnika kako bi se ohrabрили da komuniciraju s javnošću, ali i kako bi stekli poduzetnički duh. Jedna od iznimno važnih preporuka, bez koje nema kvaliteta u radu, jeste potreba za povećanjem zaposlenosti socijalnih radnika.

Ovo je ujedno i ogroman problem o kojem socijalni radnici godinama govore. Kvalitet usluge i brz odgovor na problem korisnika se ne može postići ako se ne ulaže u ljudske resurse. Zato mali broj zaposlenih jednostavno mora prolongirati rješavanje “manjeg” problema, a dati prioritet “većem”, čime dolazi do odugovlačenja, nezadovoljstva, čak i tragičnih ishoda. S druge strane socijalni radnici trebaju raditi na obezbjeđenju vlastitog mjesta u društvu, na način da prikažu javnosti zašto oni moraju biti dio društva i zašto se ne smiju dovoditi u pitanje. To zahtijeva i jedan stepen neovisnosti koji se treba graditi upravo kroz ove preporuke. Profesija socijalnog rada nikako ne smije biti predmet politike, kako su pojedini građani primijetili, nego je potrebno da kreira vlastitu poziciju, neovisno o bilo kome ili čemu. Sve ove preporuke mogu se shvatiti kao smjernice koje, ukoliko se ispoštuju, mogu značajno poboljšati poziciju profesije socijalnog rada.

LITERATURA

- Andersen, R. i Newman, J. F. (1973) “Societal and individual determinants of medical care utilization in the United States”, *The Milbank Memorial Fund quarterly. Health and society* 51 (1), 95-124.
- Andrews, J. (1987) “Social work public image building: ‘East Side/West Side’ revisited”, *Social Service Review* 61 (3), 485-497.
- Buljubašić, S. (2012) *Savremena socijalna politika*, Sarajevo: Arka pres.
- Bašić, S. (2022) *Socijalni rad u Bosni i Hercegovini: Društveni uvjeti i profesionalne perspektive*, Sarajevo: UNSA.
- Branica, V. i Jerbić N. (2003) “Rad studenta – Percepcija profesije socijalnog rada i socijalnog radnika”, *Ljetopis socijalnog rada* 10 (1), 103-118. <https://hrcak.srce.hr/3501> (10. 1. 2024).
- Cincar, M. (2018) *Pojam i značaj odnosa s javnošću*, završni rad, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet ekonomije i turizma “Dr. Mijo Mirković”. <https://repositorij.unipu.hr/islandora/object/unipu%3A3264/datastream/PDF/view> (10. 1. 2024).
- Dervišbegović, M. (1999). “Razvoj socijalnog rada i obrazovanja socijalnih radnika u BiH u periodu od 1958. do 2012.”, *Socijalne teme, Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti* 1 (3), 11-29. <https://hrcak.srce.hr/file/260663> (20. 1. 2024).
- Dervišbegović, M. i Hessle, S. (1998) *Socijalni rad s djecom u poslijeratnim uslovima*, Sarajevo: FPN UNSA.
- CoE, *Evropska konvencija o ljudskim pravima*, Strasbourg: Council of Europe, Evropski sud za ljudska prava. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_bos (6. 4. 2024).
- Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2019) *Specijalni izvještaj o stanju i problemima s kojima se susreću Centri/Službe za socijalni rad u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka. https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obudsmen_doc2019112015101009eng.pdf (7. 2. 2024).
- Jurčić, D. (2017) “Teorijske pretpostavke o medijima – definicije, funkcije i utjecaj”, *Mostariensia* 21 (1), 127-136. <https://hrcak.srce.hr/file/280344> (15. 2. 2024).

- Milosavljević, M. (1990) *Socijalni rad na raskršću, problemi, protivrečnosti, perspektive*, Beograd: Naučna knjiga.
- Morten Jacobsen, B. (1999) "Socijalni rad u nordijskim zemljama", u: Kljajić, Vahid (ur.) *Socijalni rad na pragu 21. stoljeća: zbornik radova sa naučnog skupa*, Sarajevo: FPN UNSA.
- "percepcija", u: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. [https://www.enciklopedija.hr/clanak/percepcija#:~:text=percepcija%20\(latinski%20perceptio\)%2C%20op%C4%87enito,u%20vlastitom%20tijelu\)%20na%20osjetila](https://www.enciklopedija.hr/clanak/percepcija#:~:text=percepcija%20(latinski%20perceptio)%2C%20op%C4%87enito,u%20vlastitom%20tijelu)%20na%20osjetila) (10. 3. 2024).
- *Popis stanovništva u 2013 godini, Općina Hadžići*. <http://www.statistika.ba/?show=12&id=10847> (21. 3. 2024).
- Shardlow, Steven (1999) "Socijalni rad – nepouzdana disciplina: nužna etički utemeljena praksa", u: Kljajić, Vahid (ur.) *Socijalni rad na pragu 21. stoljeća: zbornik radova sa naučnog skupa*, Sarajevo: FPN UNSA.
- Stanić, L. (2021) "“Zašto djeca nisu oduzeta na vrijeme?” Analiza medijskih izvještavanja o socijalnim radnicima povodom medijskih eksponiranih slučajeva zlostavljanja djece”m *Ljetopis socijalnog rada* 28 (2), 317-351. <https://hrcak.srce.hr/file/392603> (21. 1. 2024).
- Šerić, N. i Dudić, A. (2018) Percepcija socijalnog rada u BiH; *Socijalne studije* 1 (1), 94-114. <https://socijalnestudije.fpn.unsa.ba/a/wp-content/uploads/2020/01/SOCIJALNE-STUDIJE-BR.-1-1.pdf> (22. 2. 2024).
- Šerić, N. i Dudić, A. (2019) "Socijalni rad u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini", *Socijalna politika: Časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada* 2, 99-117. https://www.researchgate.net/publication/357685532_SOCIJALNI_RAD_U_JAVNOM_DISKURSU_U_BOSNI_I_HERCEGOVINI (14. 2. 2024).
- Termiz, Dž. (2022) *Metodologija društvenih nauka*, 3. izmijenjeno i dopunjeno izd., Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta; Beograd: Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka.
- Von Sydow, K. i Reimer, C. (1998) "Attitudes toward psychotherapists, psychologists, psychiatrists and psychoanalysts: A meta-content analysis of 60 studies published between 1948 and 1995", *American Journal of Psychotherapy* 52 (4), 463-488.

SOCIAL WORK FROM THE PERSPECTIVE OF THE PUBLIC IN SARAJEVO CANTON

Summary: Social work is a relatively young profession that arose from the idea of humanism with the goal of increasing social equality and fostering better social development. However, in its desire to create positive changes and assert itself in society, even today, the profession of social work is not equally developed in all parts of world. Numerous factors influence the development of a profession and this is also the starting point of how a society perceives a certain profession. The aim of this research is to discover various factors that influence social perception and opinion about the profession of social work. Respondents in this research were social workers employed in the Cantonal Center for Social Work, and the citizens of the Sarajevo Canton, regardless of whether they used the services of centers for social work or not. The sample included 49 social workers and 161 citizens of the Sarajevo Canton who contributed to the research.

Keywords: *social work, public, affirmation of the profession*

SOCIJALNE
STUDIJE ■
■ **SOCIAL**
■ STUDIES

Primljen: 13.08.2024.
Prihvaćen: 21.10.2024.

Socijalne studije / Social studies 7 (7) 2024, str. 133-149.
<https://doi.org/10.58527/issn.2637-2908.7.7.133>

UDK 36(497.6 FBiH)

Pregledni rad

PERSPEKTIVE PREVENTIVNIH PROGRAMA U SUSTAVU SOCIJALNE SKRBI FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

dr. Karolina Tadić-Lesko

Centar za socijalni rad Grada Mostara, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Prevencija se različito određuje, i to ovisno o znanstvenom i stručnom kontekstu. U biti, prevencija osnažuje pojedince, skupine i sustave da riješe probleme i poteškoće, promovira zaštitu prava, potiče na odabir zdravih stilova života i prosocijalnog ponašanja, sprječava neprihvatljiva društvena ponašanja i/ili smanjuje njihov intenzitet. Ovaj rad ima za cilj analizirati postojeće kapacitete za prevenciju u socijalnom zakonodavstvu Federacije Bosne i Hercegovine, s posebnim naglaskom na područja za poboljšanje implementacije preventivnih intervencija (i programa). Analiza socijalnog zakonodavstva FBiH pokazala je kapacitete za primjenu preventivnih intervencija i programa usmjerenih na djecu, obitelji, primjenu modela restorativne pravde, prevenciju obiteljskog nasilja, razvoj udomiteljstva te način za sprječavanje visoko konfliktnih razvoda. Ista analiza je pokazala da se termini “prevencija”, “sprječavanje” i “suzbijanje” rijetko koriste u domaćem zakonodavstvu i ne postoje upute za provedbu (preventivnih) aktivnosti, te nedostaju pravilnici za provedbu preventivnih intervencija, dok eventualne preventivne aktivnosti predstavljaju mjere i postupke iz nadležnosti. U analizi domaće i inozemne literature pronalaze se uporišta za provedbu preventivnih intervencija (i programa) putem služba za preventivni rad i/ili primjenom integriranog pristupa prevenciji putem specijaliziranih obiteljskih centara kako bi se poboljšala preventivna učinkovitost u sustavu socijalne skrbi, ali i zajednici, što predstavlja značajan korak prema pružanju preventivnih usluga, povećanju socijalne uključenosti i unapređenju kvalitete života korisnika.

Ključne riječi: Socijalno zakonodavstvo FBiH, prevencija, interes korisnika

E-mail: karolinamos@gmail.com

UVOD

Prevenција se različito definira iz razloga što se koristi u različitim znanstvenim i stručnim krugovima, dakle ovisno o tome na što je zapravo usmjerena. Ona podrazumijeva “proces kojim se osnažuju pojedinci i sistemi kako bi bili spremni odgovoriti životnim izazovima, događajima i tranzicijama, stvarajući i podupirući uvjete koji će promovirati zaštitu prava, prihvatljiva ponašanja i zdrave životne stilove, te omogućavati razvijanje i učvršćivanje prosocijalnih oblika ponašanja i time posredno unaprijediti izražavanje neprihvatljivih oblika ponašanja” (Kafedžić i sur., 2019: 14). S obzirom na to da različiti disciplinski pristupi koriste različite teorijske perspektive i strategije za sprječavanje širokog spektra negativnih ishoda (tjelesne bolesti, mentalne poremećaje, nasilje, školski neuspjeh, rizična ponašanja štetna po zdravlje i siromaštvo), postoji značajna rasprava o najprikladnijoj terminologiji koju treba koristiti i vrstama intervencija koje treba razmotriti (Weissberg i sut., 2003). Razvidno je kako se prevencija stalno unaprjeđuje, kombinira metode i postupke djelovanja, te kreira preventivne programe koji se primjenjuju na različite načine i u različite svrhe, ovisno o području u kojem se djeluje. No, to ne iznenađuje, s obzirom na to da multidisciplinarna znanost o prevenciji koristi ekspertizu iz različitih područja kako bi bolje razumjela uzroke pozitivnih i negativnih društvenih i zdravstvenih ishoda, uključujući i druge znanosti (biološke, kognitivne, bihevioralne i društvene) (Society for Prevention Research, 2011).

U domaćem socijalnom zakonodavstvu (FBiH) nije zamijećen jasno izražen stav prema definiciji prevencije niti postoji sveobuhvatan plan i program za njezinu provedbu. U tom pitanju u inozemstvu je donekle slična situacija, budući da analiza stanja prevencije u socijalnoj skrbi ukazuje na to da još uvijek postoji nedostatak zajedničkog razumijevanja i dosljednosti u pristupu prevenciji i dobrobiti unutar sektora socijalne skrbi (Tew i sur., 2014; Marczak i sur., 2019; Social Care Institute for Excellence, 2021).

Preventivna intervencija kreće od mjera za promicanje zdravlja cijele populacije, međutim, do ciljanih individualnih intervencija dolazi se poboljšanjem funkcioniranja jedne osobe. Ovaj nedostatak konsenzusa predstavlja jasan izazov na mnogim razinama, na primjer: za koje vrste usluga se smatra da imaju preventivne učinke?; kako mjeriti utjecaj socijalne skrbi na preventivni program?;

kako se može dogovarati o dobroj praksi kada ne postoji zajednička osnova za razumijevanje? To pokazuje kako su smjernice za provedbu zakona o skrbi jasne, s obzirom na to da preventivni ciljevi zahtijevaju uključivanje mnogih službi (Marczak i sur., 2019). Dakle, u okviru socijalne skrbi potrebno je osnivanje službi koje će se baviti isključivo prevencijom, s obzirom na to da je preventivni program skup aktivnosti i mjera osmišljen s ciljem sprječavanja nastanka problema ili smanjenja rizika od njihovog pojavljivanja. Preventivni programi zasnovani na dokazima temelje se na znanstvenim istraživanjima i empirijskim podacima da bi se osigurala njihova učinkovitost, te koriste metode i intervencije koje su sustavno testirane i pokazale su se djelotvornima u sprječavanju određenih problema ili smanjenju rizika. Oni se često fokusiraju na ranu intervenciju kako bi se identificirali i eliminirali potencijalni problemi prije nego što se razviju. Cilj preventivnih programa je poboljšati kvalitetu života pojedinaca i zajednica te smanjiti potrebu za kasnijim intervencijama i tretmanima, što je veoma važna komponenta u sustavu socijalne zaštite. S obzirom na to da je nužno osnažiti pojedince, obitelji i zajednice kroz provjerene pristupe, ali i imati jasne i mjerljive rezultate. Temeljem toga, cilj ovog rada je analizirati kapacitete za prevenciju u socijalnom zakonodavstvu FBiH, s posebnim naglaskom na područja za poboljšanje implementacije preventivnih programa. U radu je korišten kvalitativni istraživački pristup (metoda analize inozemne i domaće literature i socijalnog zakonodavstva FBiH).

Perspektive područja prevencije u sustavu socijalne skrbi FBiH

Univerzalni (primarni) preventivni programi usmjereni su na širu javnost ili cijelu populacijsku skupinu. Napori selektivne (sekundarne) prevencije usmjereni su na osobe pod povećanim rizikom za određeni problem u usporedbi s općom populacijom pa se izraz prevencija treba koristiti samo za označavanje intervencijske aktivnosti koje se događaju prije potpunog početka poremećaja ili problema. Termini sekundarna i/ili tercijarna prevencija sada se prikladnije smatraju liječenjem ili rehabilitacijom (McCave i Rishel, 2011). Preventivna intervencija odnosi se na aktivnosti namijenjene sprječavanju razvoja problema utvrđivanjem čimbenika rizika i smanjenjem uzroka problema i/ili promicanjem čimbenika koji poboljšavaju dobrobit i adaptivno funkcioniranje pojedinaca,

grupa i većih društvenih sustava (School of Social Work, 2005). S druge strane, intervencije u socijalnom radu se primjenjuju u aktivnom radu s pojedincima, obiteljima, skupinama ili u zajednicama kojima je potrebna pomoć za ostvarivanje pozitivnih promjena. Primarni cilj je pomoći klijentima u prevazilaženju prepreka koje ih sprečavaju da ostvare puni potencijal. Tipične intervencije su: psihoedukacija (učenje klijenata o njihovom stanju i mogućnostima liječenja); vođenje slučaja (koordiniranje usluga za rješavanje složenih potreba); savjetovanje (pomaganje klijentima da razviju uvid i naprave pozitivne promjene kroz diskusiju); krizne intervencije (pružanje hitne podrške u hitnim slučajevima) i zagovaranje (promoviranje politika i praksi koje unaprjeđuju ljudska prava i socijalnu pravdu) (Gardner, 2024). Dakle, intervencije u socijalnoj skrbi uključuju niz usluga i aktivnosti osmišljenih za pružanje podrške pojedincima i obiteljima. Osim toga, intervencije uključuju financijsku pomoć (pomoć za stanovanje, hranu, obrazovanje i zdravstvenu skrb), obiteljskopravnu zaštitu; zaštitu djece i mladih (npr. skrb i smještaj), skrb za starije osobe, intervencije usmjerene na sprječavanje nasilja u obitelji, rehabilitaciju, pravnu pomoć, edukaciju i socijalno poduzetništvo. Također, važno je naglasiti kako je u *Strategiji socijalnog uključivanja FBiH za razdoblje 2021.–2027.* (2020: 10) navedena potreba “intenziviranja preventivnog socijalnog rada u zajednici i osiguranje kontinuirane edukacije stručnog kadra”. Međutim, sama edukacija ne može jamčiti uspjeh ako se ne primjenjuju preventivne intervencije (preventivni programi) jer preventivni programi osiguravaju da intervencije koriste metode koje su znanstveno dokazano učinkovite u smanjenju socijalnih i drugih problema. Ako se ne primjenjuju preventivne intervencije (i preventivni programi), redovita edukacija možda neće biti dovoljna stručnjacima kako bi zadovoljili stvarne potrebe njihovih korisnika. Dakle, maksimalna učinkovitost u socijalnoj skrbi postiže se integriranjem oba elementa: kontinuiranom edukacijom i implementacijom preventivnih intervencija (i preventivnih programa utemeljenih na dokazima).

Nova istraživanja otkrivaju da djeca iz socio-ekonomski ugroženih obitelji najviše imaju koristi od usluga integriranih centara za rani dječji rast i razvoj. Ove usluge pomažu u unapređenju roditeljskih vještina i poboljšanju samokontrole kod djece, što dovodi do boljih školskih rezultata. S druge strane, istraživanja pokazuju da većina djece koja nemaju pristup ovim uslugama ili ih ne koriste obično ne postižu dobre školske rezultate, ponavljaju razrede i često odustaju od

školovanja (*Strateški plan za unapređenje ranog rasta i razvoja djece u Federaciji Bosne i Hercegovine 2013.–2017.*, 2012) Prije skoro dvadeset godina, Barnett (1995) je otkrio da istraživanja podupiru stajalište kako programi rane skrbi i obrazovanja mogu proizvesti značajna dugoročna poboljšanja u kognitivnom razvoju i obrazovnom uspjehu djece s niskim prihodima. Također, pronađene su kratkoročne promjene u socio-emocionalnim ishodima kod djece kao što su samopoštovanje i društveno ponašanje, iako su se ti učinci vremenom umanjili. U drugom pregledu usredotočenom na razvoj delinkventnog ponašanja, programi ranog djetinjstva smanjuju višestruke rizike (npr. školska nemotivacija, siromaštvo, zlorporaba psihoaktivnih tvari od strane roditelja) i oni mogu biti uspješniji u prevenciji kronične delinkvencije od onih koji ciljaju samo na jedan čimbenik rizika. Osim prioriternih ciljeva programa ranog djetinjstva u ustanovama za zbrinjavanje djece i mladih bez (odgovarajuće) roditeljske skrbi u FBiH (npr. prevencija poremećaja u ponašanju i prevencija ovisnosti), *a priori* su važni programi ranog djetinjstva usmjereni na djecu i na obitelj koji su primjenjivi u domaćem sustavu socijalne skrbi, posebice ako se uzmu u obzir tekući *proces transformacije i deinstitutionalizacije* (npr. dječjih domova), na što su Tadić-Lesko i Milinković (2019a: 56) usmjerile pozornost ističući kako “transformacija domova za djecu ima za cilj stvoriti sveobuhvatan i integriran pristup s prevencijom kao važnom komponentom, koja se promiče putem usluga i služba potpore u zajednici”. Nadalje, restorativna pravda predstavlja pristup u kaznenopravnom sustavu koji uključuje sve strane povezane s kaznenim djelom u proces suočavanja s posljedicama i štetom. Fokusira se na nadoknadu ili ispravljanje individualne, odnosno i socijalne štete (Žižak i Miroslavljević, 2013). “Razvoj ovog modela Restorativne pravde u FBiH je kroz *Program edukacije o stjecanju posebnih znanja i kontinuiranom stručnom obrazovanju i usavršavanju osoba koje rade na poslovima prestupništva mladih i kazneno pravne zaštite djece i maloljetnika*, pokrenut od strane Federalnog ministarstva rada i socijalne politike FBiH uz podršku UNICEF-a i Save the Children-a 2016. godine, u svrhu *vođenja postupka posredovanja/medijacije u primjeni odgojnih preporuka prema maloljetnicima u FBiH*” (Tadić-Lesko i Milinković, 2019b: 46-47). Isti model (tzv. *Medijacija između žrtve i maloljetnog počinitelja kaznenog djela*) ujedno predstavlja i preventivni model, reguliran Uredbom o odgojnim preporukama FBiH (Vlada FBiH, 2009). Drugi model restorativne pravde, *model Obiteljska grupna konferencija*, također je

preventivni program podrške i zaštite djece, mladih i obitelji u riziku. Ovaj model se pilotirao, potom i provodio na području Bosne i Hercegovine u suradnji između NVO i centara za socijalni rad, te pokazao veoma dobre rezultate u praksi. Iako je u području skrbi za djecu ključno izgraditi osjećaj partnerstva između stručnjaka i korisnika, te da pristup ovog modela služi kao temelj prevencije jer je učinkovit način za pružanje potrebnih usluga (Tadić-Lesko i sur., 2023), model Obiteljska grupna konferencija još uvijek nije ozakonjen u Bosni i Hercegovini.

Programi za prevenciju obiteljskog nasilja u sustavu socijalne skrbi FBiH ne postoje. Izrađeni su protokoli o postupanju i pomoći u slučaju nasilja u obitelji, ali ne i programi za prevenciju obiteljskog nasilja. Primjera radi, *Protokol o postupanju i pomoći u slučaju nasilja u obitelji Hercegovačko-neretvanske županije* (Vlada HNŽ/K, 2022) u poglavlju III navodi kako su ciljevi i zadaci nadležnih tijela (Ministarstvo unutarnjih poslova, Ministarstvo zdravstva, rada i socijalne skrbi (centri za socijalni rad i zdravstvene ustanove) i Ministarstvo pravosuđa, uprave i lokalne samouprave) da kontinuirano poduzimaju mjere prevencije nasilja u obitelji, gdje prevencija nasilja u obitelji podrazumijeva tri kategorije: primarnu prevenciju (sprječavanje pojave nasilja, podizanje svijesti, kampanje, edukaciju i edukativne programe za djecu i adolescente), sekundarnu prevenciju (identifikaciju sudionika rizika i rizičnih skupina, ostvarivanje pomoći, otvaranje SOS telefona i pravno savjetovanje), te tercijarnu prevenciju (provođenje odredbi koje sprječavaju pojavu daljnjeg nasilja, kao što je pružanje izravne pomoći žrtvama nasilja, otvaranje sigurnih kuća, učinkovitije policijske intervencije, sudske presude, te rad s nasilnicima). Iz navedenog je razvidno kako se radi o mjerama i postupcima, zapravo stručnim aktivnostima iz nadležnosti navedenih ustanova i institucija kao i nenavedenih, to jeste nevladinih organizacija, koje se najvećim dijelom bave zbrinjavanjem žrtava nasilja (žena i djece) u okviru sigurnih kuća. Od donošenja *Programa osnovnih i dodatnih edukacija u FBiH* (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, 2018), osim obveze promocije udomiteljstva sukladno članku 42. Zakona o udomiteljstvu u FBiH (Vlada FBiH, 2017), nisu načinjeni drugi značajni koraci koji se tiču preventivnih intervencija i aktivnosti. Ono što bi trebalo biti dostupno udomiteljima i udomljenicima jesu *preventivni programi za razvoj i podršku udomiteljstva*. Kao dobar primjer može poslužiti *Višekomponentni tretman za udomiteljstvo* (engl. MTFC), model utemeljen u zajednici, prikladan za teže slučajeve, uključujući one s recidivom,

složenom psihijatrijskom i obiteljskom poviješću, višestrukim komorbiditetima i neodgovaranjem na prethodni smještaj (npr. različiti domovi, zavodi, bolnice) (Metzger i sur., 2024). Ovaj višekomponentni program za udomiteljstvo djece koristi pristup za rad s djecom i obiteljima kojima je potrebna visoka razina podrške zbog visoke razine zlostavljanja i zanemarivanja, ozbiljnih problema s mentalnim zdravljem i ponašanjem, te problema s maloljetnicima. Ključno temeljno načelo ovog programa je da se usluge pružaju na proaktivan način. Dakle, umjesto da se čeka dok problemi djece ne dosegnu točku u kojoj njihov smještaj može biti ugrožen, oni su uključeni u program. Neke od komponenata ovog programa su zapošljavanje udomitelja, stalne usluge udomiteljima, usluge za djecu, usluge za biološke roditelje i drugi resursi za dugoročni smještaj (Fisher i Gilliam, 2012). Ovaj model će vjerojatno u bliskoj budućnosti trebati sustavu socijalne skrbi FBiH.

Prema podacima Agencije za statistiku BiH, tijekom 2023. godine razvedeno je 2.259 brakova, što predstavlja povećanje od 13,01% u odnosu na 2022. godinu (Rizvić, 2024). Samim time, očekivano je da se povećava i broj visoko konfliktnih razvoda braka. "Visoko konfliktni razvod braka podrazumijeva konflikt roditelja povezan s razvodom braka i/ili partnerskog razdvajanja" (Majnarić, 2023: 129). Poznato je da visoko konfliktni razvod braka karakterizira veliki stupanj sukoba i nesuglasica između partnera, što ne samo da dovodi do intenzivnih emocionalnih, pravnih i praktičnih poteškoća partnera nego se oni negativno reflektiraju na djecu koja se nalaze u središtu konflikta roditelja. Također, Anderson i sur. (2011) prema Majnarić (2022: 102) navode kako se "istraživači općenito slažu da se visoko konfliktni razvod odnosi na roditelje koji su uključeni u nerazriješeni, dugotrajni konflikt (najmanje 2 godine), koji karakterizira neprijateljstvo, međusobno okrivljivanje i nemogućnost preuzimanja odgovornosti za svoju ulogu u sporu". Ovaj tip razvoda zahtijeva poseban pristup zbog složenosti i težine situacije. U sustavu socijalne skrbi FBiH također je nužna provedba *prevencije visoko konfliktnih razvoda braka*, budući da Obiteljski zakon FBiH (Vlada FBiH, 2005) predviđa samo jedan oblik alternativnog rješavanja sporova, a to je posredovanje, koje je obvezno u postupku razvoda braka. Suprotno tome, medijacija u obiteljskim pitanjima koja nisu obuhvaćena ovim zakonom regulirana je Zakonom o postupku medijacije BiH (Vlada FBiH, 2004). Obiteljska medijacija, koja se provodi u centru za socijalni rad, uključuje rješavanje problema uz pomoć treće strane koja pomaže članovima obitelji da poboljšaju komunikaciju, identificiraju svoje potrebe i brige, te pronađu

prihvatljiva rješenja sukoba kako bi postigli zajednički sporazum. Haubrich i Tadić-Lesko (2013: 188) navode kako bi se “u Obiteljski zakon FBiH trebalo ugraditi *de lege ferenda* pravodobno obavljanje informativnog, pripremnog ili savjetodavnog razgovora sa suprotnim stranama kako bi se prevenirao postupak posredovanja, te kako bi se suprotne strane dogovorile što je u njihovom interesu i u najboljem interesu njihove djece, čime bi se važnost obiteljske medijacije podigla na veću razinu”. Svakako bi bilo važno istražiti praktičnu primjenu posredovanja u centrima za socijalni rad u FBiH u odnosu na njezine ishode, u prvome redu poteškoće, načine na koji se rješavaju, te visoko konfliktne razvode braka i njihov utjecaj na djecu koja se nalaze u središtu sukoba roditelja, kako bi se pronašli načini za primjenu preventivnih mehanizama, dakle, adekvatne načini za njihovo pravovremeno rješavanje, to jest, primarno, sekundarno i tercijarno preventivno djelovanje.

Socijalno zakonodavstvo FBiH o prevenciji

Analizom socijalnog zakonodavstva FBiH, utvrđeno je kako ne postoje pravilnikom propisane preventivne mjere (intervencije, niti preventivni programi), nego se sporadično spominje riječ prevencija, kao npr. u Nacrtu zakona o socijalnim uslugama FBiH iz 2024, u članku 3., gdje se kaže kako pojedini izrazi, u smislu ovoga zakona, imaju sljedeće značenje: “m) Socijalne usluge su skup mjera, aktivnosti i programa usmjerenih na pružanje podrške pojedincima, obiteljima u prepoznavanju, *preveniranju* i rješavanju problema i poteškoća, poboljšanju kvalitete njihovog života i postizanju socijalne uključenosti” ili u čl. 10. (Zabrana zlostavljanja) točka (3): “Pružatelji socijalnih usluga dužni su kontinuirano poduzimati mjere u cilju *preveniranja* i *sprečavanja* zlostavljanja korisnika socijalnih usluga kako od strane zaposlenika, tako i od strane drugih korisnika, što uključuje i izradu internih procedura prijavljivanja i postupanja po zaprimljenim prijavama ili uočenim slučajevima zlostavljanja korisnika socijalnih usluga” (čak se u ovom članku nalaze istoznačne riječi za jedan pojam: *preveniranje* i *sprečavanje*), dok se u članku 83. pojavljuju i preventivne aktivnosti, ali u odnosu na inspeksijske nadležnosti, gdje je pod d) navedeno da poduzimaju *preventivne aktivnosti* “u cilju sprečavanja nastupanja štetnih posljedica zbog nedostatka i nepravilnosti u provedbi ovoga zakona i propisa donesenih na temelju ovog

zakona”. Također, pod stavkom (2) istog članka, Federalni i kantonalni inspektori *preventivne aktivnosti* iz stavka (1) točka d) “ovoga članka nalažu rješanjem usluga s posebnim fokusom na kantone i jedinice lokalne samouprave koje imaju nizak indeks razvijenosti”.

Nadalje, niti u jednom članku Obiteljskog zakona FBiH (Vlada FBiH, 2005) ne pronalazi se riječ prevencija, dok se u Zakonu o udomiteljstvu u Federaciji Bosne i Hercegovine (Vlada FBiH, 2017) samo u članku 12. stavak (2), u kojem se pojašnjava Povremeno udomiteljstvo, koristi riječ *sprečavanje* (što je istoznačno riječi *prevencija*), iako je cijeli zakon prožet preventivnim mjerama i postupcima koji predstavljaju primarne, sekundarne i tercijarne intervencije. U Zakonu o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom (Vlada FBiH, 1999) u članku 46. pronalaze se čak dvije istoznačnice riječi *prevencija – suzbijanje i sprječavanje*: “Pravo na usluge socijalnog i drugog rada mogu ostvariti pojedinci, obitelji i društvene grupe, neovisno od materijalnih mogućnosti i korištenja nekog od oblika socijalne zaštite, radi zaštite njihovih prava i interesa i *sprječavanja* pojava i ublažavanja posljedica socijalnih problema. Uslugama socijalnog i drugog stručnog rada, u smislu ovog zakona, smatra se savjetodavni rad koji obavljaju ustanove u rješavanju obiteljskih i bračnih problema, te mjere i akcije, u suradnji s mjesnim i drugim organima, na *suzbijanju i sprječavanju* društveno neprihvatljivog ponašanja djece i ostalih pojedinaca, obitelji i društvenih skupina.” No, važno je znati kako i na koji način suzbijati i sprječavati negativne pojave.

Preventivne sporadične aktivnosti u sklopu organiziranih obuka koje su se provodile u sustavu socijalne skrbi na području FBiH i BiH provedene su na državnoj, federalnoj, županijskoj i lokalnoj razini u partnerstvu s domaćim i inozemnim nevladinim organizacijama. Slične aktivnosti koje su se provele kroz projekte u suradnji s inozemnim organizacijama (vidi više: “Pravda za svako dijete”, UNICEF) bile su usmjerene na njihovo uvođenje u postojeće zakone, protokole i slično. DHSC (2016), prema Social Care Institute for Excellence (2021), navodi da, s obzirom na kontinuirani izazov postizanja zajedničkog razumijevanja i dosljednosti pristupa prevenciji, kao i ograničenu bazu dokaza za ono što funkcionira, korisno je da smjernice zakona o skrbi pružaju okvir za praktičare, koji su u poziciji da podrže fokus na prevenciji. Tew i sur. (2014) razmatrali su preventivne pristupe koji se provode u sedam lokalnih vlasti u Engleskoj i otkrili

da su pristupi drugog vala za sprječavanje, smanjenje ili odgađanje potreba za brigom i podrškom u socijalnoj skrbi za odrasle u Engleskoj često ugrađeni u različite strateške inicijative, uključujući:

- Modele socijalnog rada i prakse socijalne skrbi zasnovane na snagama (npr. tri razgovora),
- Pristupe društvenom umrežavanju i izgradnji kapaciteta zajednice (npr. koordinacija lokalnog područja),
- Mobiliziranju resursa obiteljskih i osobnih mreža (npr. kroz pristupe kao što su obiteljske grupne konferencije, vršnjačka podrška ili krugovi u zajednici),
- Ciljano korištenje osobnog proračuna.

Na temelju toga mogli bi se kreirati i pilotirati slični preventivni pristupi za korisnike socijalne skrbi (maloljetne korisnike, pojedince i obitelji u riziku). Sakoman (2009) ističe da je u procesu razvoja individualiziranih programa za djecu i mlade s poremećajem u ponašanju koji su također u opasnosti od uporabe droga važno da stručnjaci iz socijalne skrbi djeluju kao koordinatori malih timova koji provode terapijske postupke, i to češće u suradnji sa školom. Osiguravanje visoke kvalitete skrbi i nadzora nad maloljetnicima, posebno onima koji su identificirani kao korisnici droga, može značajno smanjiti rizik od napredovanja ka težoj kliničkoj slici ovisnosti. Stoga svaki terapijski postupak treba pažljivo nadgledati kako bi se izbjegla neadekvatna provedba tretmana ili nepotrebno trošenje društvenih resursa na aktivnosti koje nisu učinkovite ili stručno vođene. U sustavu socijalne skrbi FBiH, i to u većim gradovima, djeluje relativno dovoljan broj stručnjaka različitih profila (socijalni, psihološki, pravni, pedagoški i dr.). Kako bi se ublažili, sanirali i riješili problemi i poteškoće maloljetnih i punoljetnih korisnika, postupa se sukladno Konvenciji o pravima djeteta (1989) i drugim međunarodnim dokumentima koje je ratificirala Bosna i Hercegovina, i sukladno aktualnom socijalnom zakonodavstvu FBiH, na način da se ostvaruju prava i poduzimaju mjere i postupci iz nadležnosti. Bilo koji problem djeteta, pojedinca i obitelji je individualan problem i zahtijeva individualiziran pristup, bilo da se radi o socijalnim, obiteljsko-pravnim, odgojno-obrazovnim i zdravstvenim problemima, dakle, općim i/ili specifičnim potrebama. Nerijetko potrebe korisnika iniciraju primjenu preventivnih intervencija. Dobar primjer pruža Odgojni centar KS (2024)

u okviru kojeg je uspostavljena Služba za preventivni rad. Aktivnosti su usmjerene na razvoj vještina djece i adolescenata kroz pozitivne modele ponašanja, pomažući im u suočavanju s društvenim pritiscima. Fokus je na osnaživanju osnovnih psiholoških potreba i učenju nenasilnog rješavanja konflikata i samokontrole. Primarna prevencija provodi se kroz projekte i aktivnosti u osnovnim i srednjim školama, s ciljem smanjenja društveno neprihvatljivog ponašanja. Sekundarna prevencija obuhvaća individualne tretmane na zahtjev roditelja, skrbnika, udomitelja, Službe socijalne zaštite ili škole, pružajući stručnu pomoć i podršku djeci i njihovim obiteljima. U suradnji s ustanovama socijalne zaštite izrađuju se individualni programi koji pružaju stručnu pomoć i podršku djeci, adolescentima i njihovim obiteljima na osnovu iskazanih potreba. Također, u *Operativnom planu deinstitucionalizacije, prevencije institucionalizacije i transformacije pružatelja socijalnih usluga u Republici Hrvatskoj (2022. – 2027.)* s ciljem odvajanja kontrolnih i preventivnih tretmanskih uloga centara za socijalni rad, kao i jačanja obiteljskih usluga na lokalnoj razini, predviđa se “Obiteljski centar kao samostalnu ustanovu radi obavljanja poslova savjetodavnog i preventivnog rada te drugih stručnih poslova za djecu, mlade i obitelji koje su dostupne na razini lokalne zajednice. Rad Obiteljskog centra će se organizirati kroz središnju službu i 21 područnu službu u sjedištu županije. Jačanje kapaciteta obiteljskog centra, pretpostavlja provođenje preventivnih programa, individualnog i grupnog savjetovanja za razne korisničke skupine ili korisnike s različitim problemima, obiteljsku medijaciju, savjetodavni rad s udomiteljima i posvojiteljima, različite programe podrške roditeljstvu i podizanja kvalitete obiteljskog života za djecu, mlade i obitelji u riziku, psihosocijalni tretman radi prevencije nasilja u obitelji i druge strukturirane tretmane” (Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike Republike Hrvatske, 2022: 35). To govori o prepoznatoj potrebi utemeljenja obiteljskih centara u okviru socijalne skrbi, kako bi oni bili nositelji i provoditelji preventivnih usluga, intervencija, dakle preventivnih programa, samostalno i u suradnji s drugim ustanovama socijalne skrbi te različitim ustanovama u lokalnoj zajednici (npr. u kojima se odgajaju i obrazuju djeca, s centrima za mentalno zdravlje).

ZAKLJUČAK

Prevenција u socijalnoj skrbi predstavlja ključan alat za unapređenje socijalne dobrobiti korisnika i zajednice s posebnim naglaskom na djecu i mlade. Ovaj pristup se temelji na načelu proaktivnog rješavanja problema, što je učinkovitije od reaktivnog odgovora na krizne situacije. Rane intervencije mogu značajno smanjiti troškove, poboljšati kvalitetu života, te ojačati socijalne veze korisnika, što doprinosi sprječavanju i smanjenju nastanka ozbiljnih problema. U socijalnom zakonodavstvu FBiH kao i u inozemstvu postoji značajan nedostatak jasnoće i dosljednosti u pristupu prevenciji u socijalnoj skrbi i ovaj problem se ogleda u odsustvu jasnih određenja i sveobuhvatnih planova za implementaciju prevencije, što ukazuje na potrebu za unapređenjem razumijevanja i koordinacije u ovom području. Analiza socijalnog zakonodavstva FBiH pokazala je da postoje kapaciteti za implementaciju preventivnih intervencija u općim i specifičnim područjima socijalne skrbi. Programi ranog djetinjstva i modeli restorativne pravde igraju ključnu ulogu u transformaciji i unapređenju sustava socijalne skrbi u FBiH. Transformacija dječjih domova prema sveobuhvatnom i integriranom pristupu, uz naglasak na prevenciju i podršku u zajednici, predstavlja značajan korak ka poboljšanju zaštite djece i mladih. Restorativna pravda, koja se fokusira na nadoknadu i ispravljanje štete, pokazala je potencijal u poboljšanju kazneno-pravnog sustava FBiH kroz program edukacije i usavršavanja kroz model *Medijacija između žrtve i maloljetnog počinitelja kaznenog djela* kao i pilotiranje modela *Obiteljske Grupne Konferencije*. Dalji naponi u implementaciji i regulaciji ovih modela mogu značajno doprijeti unapređenju zaštite i podrške za djecu, mlade i obitelji u riziku. Nadalje, u FBiH su uspostavljeni *protokoli za postupanje u slučaju nasilja u obitelji*, ali nisu razvijeni specifični programi za prevenciju obiteljskog nasilja. Protokol iz Hercegovačko-neretvanske županije naglašava važnost preventivnih mjera koje su u nadležnosti različitih institucija, no njegova implementacija se još uvijek svodi na stručne aktivnosti i postupke i angažman nevladinog sektora. Također, unatoč donošenju *Programa osnovnih i dodatnih edukacija u FBiH* (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, 2018) za udomitelje, značajni koraci u razvoju preventivnih intervencija i aktivnosti u području udomiteljstva nisu poduzeti. Povećanje broja razvoda braka, koji je u 2023. godini porastao za 13,01% u odnosu na prethodnu godinu, ukazuje na potrebu za dodatnim mjerama prevencije, posebno u kontekstu visoko

konfliktnih razvoda. Međutim, Obiteljski zakon FBiH predviđa posredovanje kao jedini oblik alternativnog rješavanja sporova u postupku razvoda braka. Kako bi se unaprijedila prevencija visoko konfliktnih razvoda i poboljšala zaštita djece i obitelji, preporučuje se ugradnja obaveznih informativnih, pripremnih ili savjetodavnih razgovora u Obiteljski zakon FBiH što bi moglo unaprijediti učinkovitost obiteljske medijacije i doprinijeti boljoj zaštiti interesa djece i obitelji u kriznim situacijama. Nedostatak smjernica i pravilnika predstavlja prepreku za implementaciju preventivnih intervencija te ova praznina u zakonodavnom okviru ograničava i razvoj preventivnih programa. Analiza dostupne domaće i inozemne literature ukazuje na potrebu za uspostavom specijaliziranih službi za preventivni rad ili obiteljskih centara unutar socijalne skrbi u FBiH. Ove specijalizirane ustanove trebale bi preuzeti ključnu preventivnu ulogu s ciljem poboljšanja učinkovitosti preventivnih mjera, povećanja socijalne uključenosti te sprječavanja i suzbijanja, dakle prevencije negativnih društvenih pojava. Uvođenjem ovakvih službi mogla bi se postići značajna poboljšanja u zadovoljstvu korisnika socijalne skrbi i u socijalnom sustavu u FBiH.

LITERATURA

- Barnett, W. S. (1995) "Long-term effects of early childhood programs on cognitive and school outcomes", *The Future of Children* 5 (3), 25-50.
- Federalno ministarstvo rada i socijalne politike (2018) *Program osnovnih i dodatnih edukacija u FBiH*. <https://fmrsp.gov.ba/wp-content/uploads/old/stories/Program%20osnovnih%20i%20dodatnih%20edukacija%20hranitelja%20u%20Federaciji%20BiH%20B.pdf> (4. 8. 2024).
- Fisher, P. A. i Gilliam, K. S. (2012) "Multidimensional Treatment Foster Care: An Alternative to Residential Treatment for High-Risk Children and Adolescents", *Psychosocial Intervention* 21(2), 195-203.
- Gardner, C. (2024) "Social Work Interventions for Social Workers (Complete Guide)", *Mentalyc*. <https://www.mentalyc.com/blog/social-work-intervention> (10. 8. 2024).
- Haubrich, V. i Tadić-Lesko, K. (2013) "Obiteljska medijacija pri centru za socijalni rad", u: Bubić, S. (ur.) *Najbolji interes djeteta u zakonodavstvu i praksi*, Mostar: Pravni fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, 180-190.

- Kafedžić, L.; Bjelan Guska, S.; Omersoftić, E.; Osmanagić, L. i Muratbegović, E. (2019) *Program (sekundarne) prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja i zaštite učenika u osnovnim školama Kantona Sarajevo*, Sarajevo: Unicef BiH.
- Majanić, I. (2022) "Obilježja visokokonfliktnih razvoda roditelja s maloljetnom djecom", *Ljetopis socijalnog rada* 29 (1), 99-123.
- Majnarić, I. (2022) "Obilježja visokokonfliktnih razvoda roditelja s maloljetnom djecom", *Ljetopis socijalnog rada* 29 (1), 99-123.
- Majnarić, I. (2023) "Otuđenje od roditelja – što dalje", *Kriminologija i socijalna integracija* 31 (2), 129-150.
- Marczak, J.; Wistow, G. i Fernandez Plotka, J. L. (2019) "Evaluating Social Care Prevention in England: Challenges and Opportunities", *Journal of Long-Term Care*, 206-217. <https://journal.ilpnetwork.org/articles/10.31389/jltc.32> (5. 8. 2024).
- McCave, E. L. i Rishel W. C. (2011) "Prevention as an Explicit Part of the Social Work Profession: A Systematic Investigation", *Advances in Social Work* 12 (2), 226-240.
- Metzger, I.; Brown-Griffin, C. i Brown, A. (2024) "Modes of intervention", u: Wendy Troop-Gordon, W. i Neblett, E. W. Jr. (ur.) *Encyclopedia of Adolescence*, 2. izdanje, Elsevier, 334-349.
- Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike Republike Hrvatske (2022) *Operativni plan deinstitucionalizacije, prevencije institucionalizacije i transformacije pružatelja socijalnih usluga u Republici Hrvatskoj od 2022. do 2027.* <https://mrosp.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Socijalna%20politika/Dokumenti/Operativni%20plan%20deinstitucionalizacije%20prevencije%20institucionalizacije%20i%20transformacije%20pru%C5%BEatelja%20socijalnih%20usluga%20u%20RH%202022.%20-%202027..pdf> (7. 8. 2024).
- Odgojni centar KS (2024) *Služba za preventivni rad*. <https://odgojnicentarks.ba/sluzba-za-preventivni-rad/> (4. 8. 2024).
- "Pravda za svako dijete", UNICEF. <https://www.unicef.org/bih/pravda-za-svako-dijete>.
- Rizvić, E. (2024) *Povećan broj razvoda u odnosu na prošlu godinu*. <https://www.rtvslon.ba/povecan-broj-razvoda-u-odnosu-na-proslu-godinu/> (10. 8. 2024).

- Sakoman, S. (2009) *Školski programi prevencije ovisnosti*, Zagreb: Bodema d.o.o.
- School of Social Work (2005) *Preventive Intervention*. <https://ssw.umich.edu/courses/preventive-intervention/sw817/001/20053> (10. 8. 2024).
- Social Care Institute for Excellence (2021) "Prevention in social care". <https://www.scie.org.uk/integrated-care/prevention-in-social-care/> (6. 8. 2024).
- Society for Prevention Research (2011) *Standards of knowledge for the science of prevention*. <https://www.preventionresearch.org/Society%20for%20Prevention%20Research%20Standards%20of%20Knowledge.pdf> (7. 8. 2024).
- *Strategija socijalnog uključivanja FBiH za razdoblje 2021.–2027.* <https://www.unicef.org/bih/media/6491/file/Strategija%20socijalnog%20uklju%C4%8Divanja%20Federacije%20Bosne%20i%20Hercegovine%20za%20period%202021-2027..pdf> (5. 8. 2024).
- *Strateški plan za unapređenje ranog rasta i razvoja djece u Federaciji Bosne i Hercegovine 2013.–2017.* https://fmoh.gov.ba/uploads/files/strategija_rani_rast_razvoj.pdf (6. 8. 2024).
- Tadić-Lesko, K. i Milinković, J. (2019a) "Transformacija i deinstitucionalizacija domova za djecu bez roditeljske skrbi u Hercegovačko-neretvanskoj županiji", *Suvremena pitanja XIV* (28), 54-64.
- Tadić-Lesko, K. i Milinković, J. (2019b) "Perspektive Modela: Medijacija između žrtve i maloljetnog počinitelja kaznenog djela u kaznenopravnom sistemu Federacije Bosne i Hercegovine", *Kriminalističke teme XVIII* (3–4), 45-56.
- Tadić-Lesko, K.; Zelenika, T. i Vekić, T. (2023) "Obiteljska grupna konferencija – model podrške djeci i obitelji", *Održivost 1* (1), 64-79.
- Tew, J.; Duggal, S.; Carr, S.; Ercolani, M.; Glasby, J.; Kinghorn, P.; Miller, R.; Newbigging, K.; Tanner, D. i Afentou, N. (2014) *Implementing the Care Act 2014: Building social resources to prevent, reduce or delay needs for care and support in adult social care in England. Final Report for the Department of Health and Social Care*, Department of social work and social care: University of Birmingham.
- Vlada FBiH (1999) "Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom", *Službene novine Federacije BiH*, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 45/16.

- Vlada FBiH (2004) “Zakon o postupku medijacije BiH”, *Službeni glasnik BiH*, br. 37/04.
- Vlada FBiH (2005) “Obiteljski zakon FBiH”, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 35/05.
- Vlada FBiH (2009) “Uredba o primjeni odgojnih preporuka prema maloljetnicima”, *Službene novine FBiH*, br. 6/09.
- Vlada FBiH (2017) “Zakon o udomiteljstvu u FBiH”, *Službene novine FBiH*, br. 19/2017 i 52/2022.
- Vlada FBiH (2024) “Nacrt Zakona o socijalnim uslugama u Federaciji Bosne i Hercegovine”. https://parlamentfbih.gov.ba/v2/userfiles/file/Materijali%20u%20proceduri_2024/Nacrt_zakona_soc_usluge_b.pdf (12. 8. 2024).
- Vlada HNŽ/K (2022) *Protokol o postupanju i pomoći u slučaju nasilja u obitelji Hercegovačko-neretvanske županije*. https://www.vlada-hnz-k.ba/sites/default/files/protokol_o_postupanju_i_pomoci_zrtvama_u_slucaju_nasilja_u_obitelji_za_hnz.pdf (10.8. 2024).
- Weissberg, P. R.; Kumpfer, L. K. i Seligman, P. E. M. (2003) “Prevention That Works for Children and Youth: An Introduction”, *American Psychologist* 58 (6–7), 425-432.
- Žižak, A. i Miroslavljević, A. (2013) *Restorativna pravda: teorijsko-filozofsko i konceptualno-operacionalno utemeljenje za izvansudsku nagodbu*. Zagreb: Unicef – Ured za Hrvatsku.

PERSPECTIVES OF PREVENTIVE PROGRAMS IN THE SOCIAL CARE SYSTEM OF THE FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: Prevention is defined differently depending on the scientific and professional context. In essence, prevention empowers individuals, groups and systems to solve problems and difficulties, promotes the protection of human rights, encourages the choice of healthy lifestyles and prosocial behavior, prevents unacceptable social behaviors and/or reduces their intensity. This paper aims to analyze the existing capacities for prevention in the social legislation of the Federation of Bosnia and Herzegovina, with special emphasis on areas for the improvement of preventive interventions (and programs). The analysis of the social legislation of the FB&H indicated capacities for the application of preventive interventions and programs aimed at children and families, the application of the restorative justice model, the prevention of domestic violence, the development of foster care, and mode to prevent high-conflict divorces, as well. The same analysis showed that the terms “prevention”, “deterrence” and “suppression” are rarely used in local legislation, and there are no instructions for the implementation of (preventive) activities; moreover, there are no regulations for the implementation of preventive interventions, while possible preventive activities represent measures and procedures from jurisdiction. In the analysis of local and foreign literature, there are strong points for the implementation of preventive interventions (and programs) through services for preventive work and/or the application of an integrated approach to prevention through specialized family centers in order to improve preventive efficiency in the social welfare system as well as the community, which represents a significant step towards providing preventive services, increasing social inclusion and improving the quality of life of their users.

Keywords: *social legislation FB&H, prevention, user’s interest*

Franjo Šarčević

Docent na Odsjeku za matematičke i kompjuterske nauke Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Potruga za matematičkim modelima idealne buržoaske demokracije

Ismar Volić, *Making Democracy Count:*

How Mathematics Improves Voting, Electoral Maps, and Representation

(Princeton University Press, 2024, 408 str.)

Nije postojala kultura, ma kako primitivna bila, koja nije imala neku svijest o brojanju, makar to bilo toliko rudimentarno kao što je razlikovanje između jedan i dva, između dva i mnoštva. Naši preci imali su svakodnevnu potrebu brojati, a s vremenom su se pojavile i naprednije praktične potrebe. Čuda staroga vijeka, poput egipatskih piramida, svjedoče o tadašnjem dobrom poznavanju osnovnih geometrijskih činjenica i njihovoj upotrebi kao “alata” u graditeljskim pothvatima. Međutim, sve do Talesa iz Mileta (oko 624. – oko 546. pr. n. e.) ne možemo govoriti o matematici kao znanosti. Talesov utemeljivački čin sastojao se u tome da je neke dotad poznate stvari *dokazao* kao teoreme, koje imaju apstraktno, idealno važenje, neovisno o empirijskom iskustvu, bez nužnosti referiranja na fizički/materijalni svijet. S Euklidovim *Elementima* (oko 300. g. pr. n. e.) utemeljena je struktura svake matematičke teorije, po kojoj se matematika, kao formalna znanost, “vječno” razlikuje od prirodnih znanosti. Svaka matematička teorija napravljena je od četiriju glavnih sastojaka: *osnovnih pojmova* – polaznih pojmova koji se ne definiraju, a takvi pojmovi nužno postoje jer vraćanje u *genus proximum* svake definicije ne može ići beskonačno unatrag, *definiranih pojmova* – koji se uvode na osnovu osnovnih pojmova, *aksioma* – polaznih tvrdnji koje se ne dokazuju, a takve tvrdnje nužno postoje iz sličnog razloga kao i osnovni pojmovi, te *teorema* – tvrdnji koje su dokazane, izvedene formalno-logičkim sredstvima na osnovu

prva tri sastojka. Na taj način, za svaku matematičku teoriju možemo na nekom najbazičnijem nivou reći da je ona jedna velika raspetljana tautologija. Kako se u svojoj zaista dobroj knjizi *The Big Picture* (2016) efektno izrazio Sean Carroll, (u slobodnom prijevodu) “‘teorem’ ne implicira ‘nešto što je istina’; on samo znači ‘nešto što definitivno slijedi iz navedenih aksioma’”. Istinitost teorema zavisi tako od istinitosti aksioma, ali tko ili što je autoritet na osnovu kojeg možemo tu istinitost utvrditi?

Što formalni valjani zaključci imaju reći o materijalnoj stvarnosti? To je sve samo ne naivno pitanje. S nastankom matematike u staroj Grčkoj odmah su se povele i rasprave o tome u kojoj su mjeri, i jesu li uopće, istine matematičkog svijeta kompatibilne s istinama fizičkog svijeta, u kojoj mjeri je matematika primjenjiva na ono što se kolokvijalno naziva “stvarnim svijetom”, da li se matematičke istine otkrivaju ili konstruiraju, i tako dalje. Te rasprave koje traju od Pitagore, filozofâ Elejske škole (poznati Zenonov paradoks o Ahileju i kornjači imao je – kasnije će se pokazati neuspješno – poslužiti kao primjer nekompatibilnosti matematike i fizike), Platona, Aristotela i drugih pa preko Descartesa i Kanta do suvremenog doba, relevantne su i u današnje vrijeme.

Knjiga *Making Democracy Count* Ismara Volića, profesora matematike na Wellesley Collegeu u SAD-u i direktora *Instituta za matematiku i demokratiju* pri istom koledžu, prezentira matematiku demokracije, točnije – procedurâ predstavničke demokracije. Ta knjiga je matematička upravo u tome što daje formalno-matematički okvir unutar kojeg možemo promatrati predstavničku demokraciju, posebno njezina dva s formalnog aspekta najvažnija dijela: način na koji se glasuje za kandidate na izbornim listama i način na koji se ti glasovi pretvaraju u mandate.

Najprije treba pohvaliti stil kojim je knjiga napisana, a koji svjedoči o autorovoj sposobnosti da prezentaciju materije prilagodi publici kojoj se obraća i da stvari koje su pomalo komplicirane, kroz pažljivo odabrane i(li) konstruirane primjere, učini prijemčivima širem krugu obrazovanih nestručnjaka. Svako poglavlje ove knjige, premda je ona spoj matematičkih i političkih znanosti, napisano je tako da – onoliko koliko materija koja se izlaže to dozvoljava – ima dramsku kompoziciju, s uvodom, zapletom, vrhuncom, preokretom i raspletom, što drži čitalačku pažnju i omogućuje suživljenost s problemima koje autor tretira.

Opisujući načine na koje se u pojedinim državama ili u drugim tijelima glasuje, s posebnim akcentom na Sjedinjenje Američke Države, Volić najprije propituje i problematizira zašto je tako kako jest, jesu li te prakse neko prirodno stanje “organskog” podrijetla ili su stvar dogovora, tradicije, navike; zatim opisuje loše strane postojećih praksi i modela, njihovo odstupanje od aksioma demokracije i predlaže rješenja koja bi dovela do poboljšanja. Je li pošteno da se kandidati biraju relativnom većinom glasova i što bi uopće bilo “pošteno”, zašto postoje kvote poput $2/3$ ili $3/4$ potrebne za donošenje nekih odluka – odakle ti razlomci i zašto baš oni, zašto Zastupnički dom Američkog kongresa ima baš 435 delegata, da li članovi Kongresa ili predsjednici SAD-a doista predstavljaju “volju naroda”, i tako dalje – sve su to pitanja za koja autor najprije pokazuje da nisu nimalo trivijalna, a detaljno odgovaranje na njih vodi ga do amalgama matematike, historije i politologije koji dovodi u pitanje mnoge stvari koje možda nismo imali potrebu problematizirati.

Početni paragrafi ovog teksta, o vezi matematičkog i fizičkog svijeta, napisani su da posluže kao jedan od okulara za čitanje Volićeve knjige. Idealni matematički modeli procedura predstavničke demokracije i, općenitije, demokratske organizacije društva, razvijeni na temelju jedne (ne i jedine) definicije demokracije i jednog skupa aksioma kao “očiglednih činjenica” s kojima nitko ne bi trebao imati problem da ih prihvati, ne moraju polaziti od političke realnosti svakog pojedinog društva niti se moraju zanimati socijalno-psihološkim i drugim kriterijima; oni mogu polaziti od apstraktnih građana bez identitetâ, kao matematičkih varijabli a, b, c, \dots , ali je pitanje da li se društvo upravlja na taj način, odnosno da li se uopće može upravljati na taj način.

Da spomenem kao digresiju, mada se Volić time ne bavi u ovoj knjizi, već u nekoliko svojih radova, “političke strukture”, sastavljene od konačnog skupa “agenata” zajedno s kolekcijom “održivih konfiguracija”, mogu se na različite načine prevesti u matematički jezik. Tako se pojmovi poput stabilnosti političke strukture, stapanja političkih struktura, medijatora, delegacije, kompromisa i dr. mogu izraziti na “kalkulabilan” način, pa se onda može, kao matematički *teorem*, dokazati, primjerice, da stapanje agenata iz nepovezanih komponenti političke strukture povećava stabilnost te strukture, da uvođenje medijatora povećava stabilnost političke strukture, a neki koncepti i rezultati se mogu čak izraziti jezikom vrlo apstraktne algebarske topologije. Slično, indeksi moći, poput

Banzhafovog i Shapley-Shubikovog, daju način kvantifikacije moći u glasačkim sistemima. Volić u svojoj knjizi vrlo vješto izbjegava apsolutiziranje matematičkih modela i ignoriranje društvenih realnosti: djeluje da je svjestan da svako društvo, zajednica, država, ima svoju genezu, vlastitu historiju i da ne može postojati jedinstveni model uređenja društva koji bi vrijedio u svakom dijelu svijeta i u svakom kontekstu. Međutim, to što takvo nešto ne može (i ne treba) postojati, ne znači da se postojeći modeli ne trebaju propitivati i poboljšavati, a Volić vrlo uvjerljivo, s različitih aspekata, argumentira u prilog tome.

No, čak ni u idealnom matematičkom svijetu ne postoji savršen model predstavničke demokracije, koji bi zadovoljio sve aksiome za koje bismo se lako složili da trebaju važiti. O tome govori nekoliko *teorema o nemogućnosti*, čiji se dokazi u ovoj knjizi – očekivano – ne prezentiraju, zbog njihove matematičke složenosti. Teorem Arrowa matematički dokazuje da je diktatura jedina rangirajuća glasačka metoda koja zadovoljava uvjete monotonosti i nezavisnosti od nerelevantnih alternativa. Teorem Gibbarda&Satterthwaitea matematički dokazuje da je diktatura jedini rangirajući glasački sistem na izborima između više od dvaju kandidata koji je otporan na strateško glasovanje. Teorem Balinskija&Younga matematički dokazuje da ne postoji metoda raspodjele mandata koja zadovoljava i aksiom kvote i aksiom populacijske monotonosti. Svi pojmovi navedeni u ovim teoremima detaljno su objašnjeni u knjizi i nemamo ovdje prostora, niti potrebe, da ulazimo u detalje. Navodim te teoreme iz dvaju razloga: prvi je što su fascinantni s matematičke točke gledišta, drugi je što pokazuju da je paradoksalnost ugrađena u samo srce “matematičke politologije”. S tom paradoksalnošću se, dakako, može živjeti u “stvarnom” i “praktičnom” svijetu, ali u načelu – a to je ono što je matematičarima bitno – ona postoji kao nepromjenjiva, dokazana činjenica – opet, naravno, činjenica formalne naravi.

Osim što je ova knjiga poučna i važna za sve politologe koji se žele ozbiljnije baviti izborima, izbornim sistemima i u najširem – politikom, kao i za matematičare i druge koji žele imati doticaj s kvalitativnim metodama u politološkim istraživanjima i s teorijom društvenog izbora, smatram je veoma važnom za čitatelje u Bosni i Hercegovini, premda ona (još) nije prevedena na naš jezik. Većina građana u Bosni i Hercegovini, uključujući i mnoge autoritete i osobe na pozicijama, ne zna – preciznije, djeluje kao da ne zna – kako se u Sjedinjenim Američkim Državama (ili npr. u Ujedinjenom Kraljevstvu) glasuje i kako se nakon glasovanja biraju

delegati u različita tijela. Zato kod nas i jest moguće da se, sasvim opušteno i bez kritike u javnom prostoru, iz dijela politike i akademske zajednice ponavljaju fraze i – grubo, ali precizno rečeno – prodaju magle o tzv. zapadnom načinu uređenja društva i organizacije demokratskih procedura koje bismo mi, zarobljeni u kako kažu “sovjetski model”, trebali slijediti. Opisujući detaljno američki izborni sistem, Volić čitateljima u Bosni i Hercegovini daje do znanja – premda to, naravno, ne sumira na taj način – da je demokracija u Bosni i Hercegovini čak i bolja i pravednija od demokracije u SAD-u, a da je SAD u usporedbi s BiH mnogo dalje od načela “jedan čovjek – jedan glas”, koji se kod nas proklamira kao jedna od “zapadnih vrijednosti”. Zahvaljujući činjenici da se predsjednik SAD-a bira kroz Elektorski koledž – tijelo sastavljeno od 538 delegata, u koje svaka država, zavisno od broja stanovnika, šalje između 3 i 54 čovjeka, delegirana iz gotovo svih (48 od 50) država po principu “pobjednik uzima sve” – moguće je da za predsjednika SAD-a bude izabrana osoba koja je osvojila manje glasova. To se i događalo u prošlosti i s velikom vjerojatnosti možemo pretpostaviti da će se događati i u budućnosti. Na primjer, iz recentnije prošlosti, Donald Trump je 2016. godine odnio uvjerljivu pobjedu (304:227 elektorskih glasova) nad Hillary Clinton, iako su građani SAD-a dali Clinton skoro tri milijuna glasova više nego Trumpu. Slično se zamalo dogodilo na izborima 2020. godine, na kojima je Joe Biden osvojio preko 7 milijuna glasova više od Trumpa. Naime, da je samo 5.230 građana Arizone (0,16% ukupnog broja glasova iz te države), 5.890 građana Georgije (0,12%) i 10.340 građana Wisconsin (0,69%) glasovalo za Trumpa umjesto za Bidena, Trump bi bio izabran za predsjednika, bez obzira na ukupno 7 milijuna glasova manje. George Bush je, pak, 2000. godine odnio pobjedu nad Alom Goreom na sljedeći način, iako su američki građani Goreu dali preko pola milijuna glasova više: na Floridi je Bush osvojio 2.912.790 glasova, Al Gore 2.912.253, a Ralph Nader 97.488 glasova, što će reći da je Bush u toj saveznoj državi osvojio samo 537 glasova više od Gorea; zahvaljući tome, Bushu je pripalo svih 25 elektora s Floride, Goreu je pripalo 0, što je Bushu omogućilo da s elektorskom pobjedom 271:266 postane predsjednik. Sve dalje su događaji iz budućih udžbenika povijesti.

S Elektorskim koledžom – koji je ugrađen u Ustav Sjedinjenih Američkih Država i za kojeg nema nade da će biti eliminiran – moguće je jednostavno zamisliti situaciju u kojoj za predsjednika SAD-a bude izabrana osoba koja je osvojila 10, 20 ili 30 milijuna glasova manje od svog protukandidata. Naime, sasvim je svejedno s

kojom razlikom kandidat izgubi u npr. Californiji. Ako kandidat A na izborima 2024. u Californiji osvoji 50,001% glasova, a kandidat B 49,999%, kandidatu A pripada svih 54 elektorskih glasova, dok kandidatu B pripada 0. Ako kandidat A osvoji 100% glasova, a nitko u Californiji ne glasuje za kandidata B, opet je elektorski dobitak 54:0. Dakle, kandidat B može u npr. 25 država osvojiti 0% glasova, u 25 država osvojiti 50,001% glasova (dovoljno je i manje ako postoji treći kandidat) i – abrakadabra – kandidat B je američki predsjednik. Takve ekstremne situacije se, naravno, gotovo sigurno nikada neće dogoditi, ali sama teorijska mogućnost da se dogode svjedoči o sistemskom kvaru američkog izbornog procesa.

Kada smo kod Californije, vrijedi navesti i ovo: jedan elektorski glas iz Californije ima “težinu” 735.000 građana te savezne države, dok jedan elektorski glas iz Wyominga ima “težinu” 195.000 građana te države. Dakle, grubo rečeno, jedan glas iz Wyominga vrijedi kao 3,78 glasova iz Californije. Hoće li se te vrijednosti poravnati? Odgovor je: hoće, ako se sve države poput Wyominga (potrebno je ukupno 38 od 50 država, uz prethodne dvotrećinske većine u Kongresu) slože oko toga. Dakle, s velikom izvjesnošću, konačni odgovor je – neće.

Taj sistemski kvar ogleda se i na drugim razinama, primjerice na izborima za Predstavnički dom Kongresa. Zahvaljujući pravilu da se svaki kandidat bira kao relativni pobjednik u svakom od glasačkih distrikta, a da se distrikti pretežito crtaju tako da bolje odgovaraju onome tko ih crta (*gerrymandering*), događaju se velike diskrepancije između podrške koju neka partija ima u pojedinoj saveznoj državi i broja delegata koje ta partija izabere u Predstavnički dom. Evo samo jednog od zaista mnogih primjera. Godine 2012. Demokrati su u Pennsylvaniji osvojili 2,79 milijuna glasova, Republikanci 2,71 milijun glasova, ali je iz te države u Predstavnički dom izabrano 5 demokratskih i 13 republikanskih delegata. Struktura Massachusettsa preferira izbor demokratskih kandidata: tamo Republikanci osvajaju oko 30% glasova, ali dobivaju nula delegata – i pri postojećem načinu izbora je čak, matematički je to dokazano, nemoguće da ijedan Republikanac tamo bude izabran. Tamo gdje nije dokazano da se ne radi o *gerrymanderingu*, matematičari mogu poslužiti kao svjedoci pri sudskim procesima koji dokazuju da se radi o *gerrymanderingu*.

Uza sve nedostatke sistema u Bosni i Hercegovini koji trebaju biti ispravljeni, stvari poput prethodno navedenih u Bosni i Hercegovini nisu moguće.

Sve ove i druge teme Volić detaljno i uvjerljivo obrazlaže, nudeći matematički utemeljena rješenja. Koliko će tih rješenja biti prihvaćeno, ovisit će o mnogim faktorima, ali prvi koraci ka rješavanju svakog problema jesu njegova detekcija i argumentirano i racionalno obrazlaganje.

UPUTSTVO AUTORIMA

Časopis *Socijalne studije* je naučni časopis koji objavljuje pregledne i originalne istraživačke radove, prikaze knjiga i naučnih i stručnih skupova iz oblasti društvenih nauka koji nisu prethodno objavljivani. Izuzetno, u časopisu mogu biti objavljeni i stručni radovi koji imaju veliki društveni značaj. Radovi se objavljuju na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili engleskom jeziku. Radovi na B/H/S jeziku moraju imati sažetak na engleskom jeziku, a radovi na engleskom jeziku moraju imati sažetak na B/H/S jeziku. Dostavljeni radovi podliježu postupku dvostruke anonimne recenzije (peer-review). Ako odluke recenzenata nisu iste u pogledu prihvatanja rada za objavljivanje, traži se mišljenje trećeg recenzenta, s tim da urednik može donijeti odluku bez traženja dodatnog recenzenta. Slanjem rukopisa autor/i potvrđuju da je rad originalan, da su pribavljene neophodne dozvole za upotrebljavanje materijala zaštićenih autorskim pravima, i da rad nije u postupku razmatranja za objavu negdje drugo.

Časopis izlazi **jednom godišnje**.

Zainteresovani autori/ce trebaju se **registrovati na platformi časopisa** (<https://ejournals.fpn.unsa.ba/index.php/socialstudies/>). Nakon što prime e-mail potvrdu o registraciji, mogu se prijaviti na platformu i započeti proces predaje rada.

Za **predaju rada** potrebno je:

1. odabrati opciju “**Predaja radova (Submit)**”, a potom slijediti korake:
2. odabrati vrstu rada,
3. učitati dokument (*upload*) te
4. dodati potrebne informacije o radu i autorima.

Funkcionalnost platforme omogućava praćenje statusa rada, koji može biti: *prihvaćen, odbijen ili zahtijevati korekcije*. Na kraju procesa recenzije, urednik/ca obavještava autora o odluci, uključujući eventualne zahtjeve za izmjene ili potvrdu prihvatanja rada.

Radovi poslani do **01.09. tekuće godine** razmatrat će se za objavu u aktuelnom broju časopisa za tu godinu.

Tehnička uputstva

Dužina rada je do 7000 riječi bez referenci i sažetka. Rad se dostavlja u Microsoft Word formatu (DOC ili DOCX), font Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5. Stranice moraju biti numerirane u donjem desnom uglu. Rad treba da ima sljedeću strukturu: naslovnu stranu, sažetak, uvod, metodologiju, rezultate istraživanja, diskusiju, zaključak, reference i sažetak na engleskom ili B/H/S jeziku. Naslovna strana treba da sadrži: naslov rada, ime/imena autora, naziv institucije, mjesto, državu i e-mail adresu. Naslov rada piše se velikim slovima (bold), a podnaslovi malim slovima (bold).

Sažetak rada treba da ima 200 do 300 riječi i do šest ključnih riječi. Sažetak sadrži: značaj problema, ciljeve, metode, uzorak, zaključak i preporuke. Tabele i grafički prikazi (grafikoni) trebaju biti urađeni u Word-u ili u nekom drugom formatu koji je kompatibilan sa Word-om.

Sve tabele i grafikoni moraju biti označeni odgovarajućim rednim brojem i sa jasnim i preciznim nazivom koji se pišu iznad tabele i grafikona. Tabele i grafikoni trebaju biti smješteni u samom tekstu.

Časopis *Socijalne studije* za citiranje i navođenje literature koristi APA (American Psychological Association) stil, šesto izdanje. Za više informacija pogledati: <http://www.apastyle.org>.

Kod pozivanja na referencu u tekstu u zagradi se navodi prezime autora, godina izdanja (Jones, 2000). Kod citiranja neophodno je tekst staviti pod navodnike i u zagradi navesti prezime autora, godinu izdanja i broj stranice (Jones, 2000: 11). Kada su u pitanju dva autora u zagradi se navode oba autora (Jones i Turner, 2000: 11). Referenca koja sadrži više od tri, a manje od šest autora navodi se u punom obimu kada je prvi put upotrebljena u tekstu. Svaki naredni put u zagradi se navodi samo prezime prvog autora i skraćunica „i dr.“ ili „et al.“ Kod pozivanja na više autora u tekstu u zagradi se navode svi autori po abecednom redu odvojeni tačka-zarezom (Jones, 2000; Wright, 2002). Ukoliko se navodi veći broj radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi trebaju biti označeni slovima uz godinu izdanja (Jones, 2000a; Jones 2000b). Ukoliko je rad izdala organizacija ili institucija navodi se puno ime i godina izdanja (Evropska Unija, 2000). U popisu literature navode se samo bibliografske jedinice koje su korištene u tekstu i

navode se abecednim redom. Bibliografske jedinice koje pripadaju istom autoru navode se hronološkim redom počev od najstarije.

- Knjiga jednog autora: prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Knjiga više autora: prezime, inicijali imena svih autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)
- E-knjiga: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. Pristupljeno mjesec, dan, godina (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) Pristupljeno oktobar 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)
- Zbornik: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov rada, U inicijali imena i prezime urednika (ur.). *Naslov zbornika* (str.). Mjesto: Izdavač. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)
- Časopis: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov članka. *Puno ime časopisa*. Volumen. Broj. Stranice. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Radovi koji nisu napisani u skladu s Uputstvom za autore neće se razmatrati.

PUBLICATION MANUAL

The *Social Studies* magazine is a scientific magazine publishing review and original research articles, book reviews as well as reviews of scientific and professional gatherings in the field of social sciences which had not previously been published. Exceptionally, the magazine may also publish articles of significant social importance. The articles are published in the Bosnian, Croatian, Serbian or English language. Articles written in BCS are to include a summary in English, and articles written in English are to include a summary written in BCS. The submitted articles are subject to peer-review. If the reviewers cannot agree on the publication of the article, a third reviewer is consulted, although the editor may pass a decision without consulting an additional reviewer. Submitting the manuscript, author(s) confirm that the article is original, all the necessary licenses for using copyright material have been acquired, and that the article is not being considered for publication somewhere else.

The journal is **published annually**.

Interested authors are required to **register on the journal's platform** (<https://ejournals.fpn.unsa.ba/index.php/socialstudies/>). After receiving a confirmation email upon registration, they can log in to the platform and begin the submission process.

To **submit a manuscript**, authors need to:

1. select the **“Submit”** option, and then follow these steps:
2. choose the type of manuscript,
3. upload the document, and
4. provide the required information about the manuscript and the authors.

The platform's functionality allows authors to track the status of their submission, which can be marked as: *accepted*, *rejected*, or *requiring revisions*. At the end of the review process, the editor will notify the author of the decision, including any requests for changes or confirmation of acceptance.

Manuscripts submitted by **September 1st of the current year** will be considered for publication in that year's issue of the journal.

Technical directions

The length of the article is up to 7000 words without references and summary. The article is submitted in the following format: Microsoft Word (.doc or .docx), Times New Roman, font size 12, spacing 1.5. Pages are to be numbered at the bottom, aligned to the right. The article should be structured in the following way: front page, abstract, introduction, methodology, research results, discussion, conclusion, references and summary in English or BCS. The front page has to contain the following: title of the article, name(s) of the author(s), institution, city, country and e-mail address. The title of the article is written in capital bold letters, and subheadings are written in lowercase bold letters. The summary has to contain approximately 200 to 300 words and up to six key words. The summary contains the following: the importance of the issue, aims, methods, sample, conclusion and recommendations. Tables and charts should be created in Microsoft Word or some other format compatible with Word. All tables and charts have to be numbered and clearly labelled above the table or chart. Tables and charts should be integral to the text.

The *Social Studies* magazine uses the APA (American Psychological Association) 6th edition referencing and citation style. For further information visit <http://www.apastyle.org>.

The APA in-text reference is in the format author and date in brackets (Jones, 2000). When referencing a citation, it is necessary to use quotation marks and write the name of the author, date and page number in parenthesis (Jones, 2000: 11). With two authors in questions, the names of both authors are written in parenthesis (Jones and Turner, 2000: 11). Referencing more than three, but fewer than six authors is done in its entirety at first mention in the text. Every subsequent mention includes only the name of the first author and “et al.” When referencing several authors in the text, all authors names are listed alphabetically, separated by semi-colons (Jones, 2000; Wright, 2002). If several papers by the same author are referenced, and if they were published in the same year, the papers have to be labelled with a letter in addition to the year (Jones, 2000a; Jones 2000b). If the paper was published by an organization or institution, the full name and year

of publication is stated (European Union, 2000). References should only contain used bibliographical units in an alphabetical order. Bibliographical units from the same author are listed in a chronological order starting with the oldest.

- Single author book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Multiple authors book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)
- E-book: last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. Accessed month, day, year (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) accessed on October, 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)
- Collection: Last name, first name initial. (year of publication). Title, in initial of the name and last name of the editor (ed.). *Title of the collection* (p.). Location: Publisher. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)
- Magazine: Last name, first name initial. (year of publication). Title of the article. *Magazine*. Volume. Number. Pages. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Articles not written according to the Publication Manual shall not be considered for publication.

